

63.4
8-55

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ТАРИЙХ, АРХЕОЛОГИЯ ХӘМ ЭТНОГРАФИЯ ИНСТИТУТЫ

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ТАРИЙХЫНДАҒЫ РОЛИ

Қарақалпақ халық қаһарманы Ерназар Алакөздің
туылғанына 200 жыл толыуына арналған
Республикалық илимий-теориялық конференциясының

МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нөкис-2007

63.4
8-55

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

ТАРИЙХ, АРХЕОЛОГИЯ ХӘМ ЭТНОГРАФИЯ ИНСТИТУТЫ

**ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ТАРИЙХЫНДАҒЫ РОЛИ**

Қарақалпақ халық қаҳарманы Ерназар Алакөздің туыылғанына
200 жыл толыұына арналған
Республикалық илимий-теориялық конференциясының
МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нөкис-2007

ЎЗБЕКСТАН ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ
ФУНДАМЕНТАЛЛИК КИТАПХАНА
№ 1494/2

Приложение к журналу «Вестник Каракалпакского отделения
Академии наук Республики Узбекистан» N 4 за 2007 год

Главный редактор: д.э.н. Н.К.Аимбетов

Ответственный редактор: академик С.К.Камалов

Редакционная коллегия:

к.и.н. А.М.Джумашев,

к.и.н. М.А.Карлыбаев,

к.и.н. С.У.Нуржанов.

Корректор: Султангулова В.

Шерниязова Г.

Верстка: Султангулова В.

Сдано в набор: 10.12.2007. Подписано к печати 30.12.2007.

Формат бумаги: 60x84. 4 п.л.

Тираж 200. Заказ 6. Цена договорная.

Каракалпакское отделение Академии наук РУ. www.aknuk.uzsci.net
230100, Нукус, ул. Амира Тимура, 179^а.

Регистрационный номер 01-040.

Отпечатано в отделе печати редакции журнала «Вестник ККО АН РУ»

КИРИС СӨЗ

Қарақалпақ халқы-ели ушын жанын пидә еткен батыр азаматларына ийе. Халық мәпин үстем қойған Бегис, Мыржық, Ерназар Алакөз, Ерназар Палұан, Алыұшы хәм басқа да батырлары тарийхта ат қалдырған инсанлар. Солардан Мыржықтың баласы Алакөз атанған Ерназар даұрығы пүткил ханлыққа тараған палұан, батыр болған.

Ержүрек ҳаял Қумар аналықтан туўған Ерназар жаслайынан күшли хәм батыр жигит болып өседи. Арқасы жерге тиймеген палұанлар қатарында оның аты ҳәтеки Хийұа ханларына да белгили болып, хан шөлкемлестирген гүреслерде жеңип шығады. Жаслайынан теңлик хәм әдиллик ушын гүрес руўхында тәрбия көрген Ерназар бийлик атағын алғаннан кейин ханның салық жыйнаўшыларын қайтарып жиберип, олар жыйнаған салықларды халыққа таратып қайтарған.

XIX әсирдиң ортасында Хийұа ханлығында сиясий аўхал кескинлеседи. Халықтың аўхалы шыдамаслық дәрежеге келеди. Сонлықтан Әмиўдәрьяның куяр жеринде жайласқан қарақалпақлар өзбеклер, қазақлар, түркменлер менен бирге 1855-1856 жыллары Хийұа ханының деспотизмине қарсы көтерилиске шығады. Көтерилиске Ерназар Алакөз басшылық етеди. 60 бий биригип, бирге ант ишиседи. Көтерилисшилер алдына Хийұа ханлығынан бөлинип шығып, өз алдына мәмлекет дүзиўди мақсет етип қояды. Олар өзлерине қазақтың төреси Зарлықты хан етип көтереди. Көтерилиске басынан ақырына шекем Ерназар Алакөздиң жанында турып қатнасқан Ерназар Палұан, Алыұшы Қутлыбаев, Қутлымурат хәм басқалар болды.

Халық Ерназар Алакөзди батырым деп ядында сақлап киятыр. Оның әдиллиги, батырлығы туўралы халық аўзында аңызлар сақланған. Президентимиз И.Каримов айтқанындай, Ерназар Алакөз әдиллик хәм теңлик, азатлық хәм еркинлик ушын гүрескен халық қахарманы. Оның образы – руўхландырыўшы күш.

Шөлкемлестириўши комитет.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХЫНДАҒЫ ТУТҚАН ОРНЫ С.Камалов

ӨзРИА ҚҚБ Тарийх, археология хэм этнография институты

XIX әсирдің басында Хийұа ханы Мухаммед Рахим (1806-1825 жж.) өз азатлығын сақлап қалыу ушын гүрес жүргизип атырған Араллы хэм Жаңадәрьялы қарақалпақларды биротала бағындырып алды. Қарақалпақлардың Әмиүдәрьяның төменги жағынан Жаңадәрьяға дейинги жерлерин Хийұа ханлығы өз қоластына өткерди. Соның менен бирге Арал мәмлекети хэм еркин Жаңадәрья ели сапластырылды. Қарақалпақлар бурынғы заманлардағы өзлериниң ата-бабаларының жерлерине, яғный түслиги Тамды булақ, арқасы Арал теңизиниң кубла жағаларындағы аралықта орналасып, ол жерлерди тез арада өзлестирип алды. XIX әсирдің биринши шерегинде-ақ қарақалпақлар өзлериниң дийқаншылық, мал шарұашылық, балықшылық хэм өнерментшилик кәсиплерин раұажландыра баслайды. Бирақ, Хийұа ханы Мухаммед Рахим буларды жаўлап алған ел есабында аўыр салық төлеўге мәжбүрлейди. Халық салықты дәслеп отырған жериниң көлемине қарай төлеўге мәжбүр болған. Бул олар ушын оғада аўыр болған, өйткени жер көп болғаны менен хәммесине егин егип үлгерийү мүмкин болмаған. Салықты егин еккен жерден де, екпеген жерден де алған. Бул жағдай қарақалпақларды наразылыққа алып келген. Кейин Мухаммед Рахим хан жер салығының орнына қарақалпақлар ушын кеспе салық орнатқан. Қарақалпақлардың хәммесин 20 мың үй деп есаплап хәр үйге бир тилладан белгилеп, оларға жылына 20 мың тилла салық төлейтуғын еткен. Бирақ бул да аўырлық еткен. Оның үстине қарақалпақлар Хийұа ханына хәр жылы 140 мың тилла әскерий салық төлеп турған.

Жылдан-жылға аўырланып баратырған бул жағдай Хийұа ханлығындағы халықларды ханға қарсы көтерилиске алып келеди.

1855-жылдың ноябрь айында қарақалпақлар Хийұа ханының қатты езиүйне, деспотизмине қарсы үлкен көтерилис шығарады. «Бул көтерилис,- деп жазады П.П.Иванов – Хийұа ханлығында сиясий ўақыялар шийеленисип, хұкимет бир қолдан екнши қолға өтип, оппозициядағыларға... қолайлы жағдай келип турған ўақытта келип шықты» (1).

Сол заманларға тийисли Хийұа хроникаларының мағлыұматлары хэм халық аңызларына қарағанда

қарақалпақтардың көтерілісінің басында Қоңыраттың қолдаулы урыуынан шыққан Ерназар Алакөз тұрған.

Хийұа ханының сарай тарихшылары: «Ерназар бий өзінің ақмақ хәм жаман нийетлигитинен көтерілістің басында тұрған. Көтерілісшілер душпанлық жолына түскен бузық қарақшылар хәм гәззаплар» деп жазған. Халықтан жыйналған аңызлар бул Сарай тарихшыларының пикирине пүткиллей қарама-қарсы. Халық аңызлары көтерілістің келип шығуы себеплерин хәм Ерназар Алакөздің Хийұа ханын не себептен жек көргенин анықлайды. Усы аңызларда мынандай делинген: «Айдос бийдің Бегис хәм Мыржық деген еки иниси қарақалпақтарды өз алдына ел қыламыз» деп Хийұа ханына қарсы гүрес жүргізген. Айдос Хийұа ханының айтыуы менен дәслепп Бегисти, оннан соң Мыржықты өлтирип ханға жаранған. Бегистен бала қалмаған. Мыржықтан төрт жасар Ерназар деген бала қалған. Ерназардың анасы Қумар батыр хаял болған. Ери өлгеннен соң ол өзінің тууысқанларына барып баласын тәрбиялай береді. Ерназар күшли хәм батыр жигит болып өседі. Анасы оны жаслайынан Хийұа ханына өшпенли етип тәрбиялайды. «Сениң әкенди өлтирген Айдос, ол Хийұа ханының оң қолы еді, сонлықтан сен әкеннің өшин Хийұа ханынан алыуың керек» деген.

Ерназар Хийұаның салық жыйнаушыларынан жыйналған салығын басып алып, халыққа тарқатып береді екен, Хийұа ханының салық жыйнауға жиберген адамларын қуып жибере бергенликтен хан Ерназарды Хийұаға шақырып алып 5 жыл қамайды. Түрмеден шыққанан кейин, хан алдастырып өзине хызметке алыу ушын оны бир нешше жыл сарайда сақлайды хәм Хийұалы қызға үйлендиреди. Бирақ та бәри бир Ерназар хан тәрәпине өтпейди». Сонлықтан хан ақырында оны бийлик атақтан айырады. Бирақ Ерназар өзін қарақалпақтың басқа бийлеринен кем санамайды. Хан бийликтен айырса да басқа бийлер менен бирге Хийұаға бара береді. Бий болмаса да халық ишинде абыройлы болады.

Ақырында Ерназар Алакөз Хийұа ханына қарсы халық мәпи ушын гүрес жүргизиуге уйғарады. Халық аңызларына қарағанда да жылдан жылға жетиспеушилик күшейе берген, халықтың ауғалы жүдә жаман болған. Усыған қарамастан Хийұа ханы салықты тағы да көбейткен. Ерназар халыққа «салық төлемен бәри бир хан сизлерге ҳеш нәрсе ислей алмайды» - деген. Буны хан еситип, Ерназарды Хийұаға шақыртқан. Ерназар барғаннан кейин оны дарға аспақшы болған. Бирақ ол қашып қутылған. Хийұадан келгеннен кейин Ерназар қарақалпақтарды

басқарып тұрған барлық бийлерди жыйнап алған (ол ұақытлары бийлердің хәммеси 60 болған). Ерназар хәм жыйналған 60 бий Хийұаға қарсы көтерілис жасаймыз деп ўәделескен. Ант ушын бир алманы 60 қа бөлип жеген» (2).

Солай етип, халық аңызлары бойынша Ерназар Хийұа ханын өзиниң атайы душпаны деп есаплап, оннан әкесиниң қанын алмақшы болған. Хийұа ханы да оны душпан деп есаплап бийлигинен айырып, масқаралаған. Усы дәўирде халықтың да Хийұа ханының езиўине қарсы наразылығы барған сайын күшейип баратыр еди. Ерназар усы қолайлы жағдайдан пайдаланып, көтерілиске бас болыўды уйғарған. Егерде Хийұа әмелдарлары Ерназарды «жаман нийетли, ақмақ адам» деп есапласа, халық Ерназарды өзиниң досты, батыры деп есаплаған. «Ким ханға жақпаса, ол халыққа жағады» дейди халық нақылы.

Ерназарды хан жек көрсе, халық оны жақсы көрген хәм оған исенген. Оның мәртлиги туўралы Бердақ былай деген еди:

«Хан гүнакар қылғанында,

Бийлигини алғанында.

Хәм ақ ўйли қылғанында,

Мунаймады Ерназар бий».

Бизиң қолда бар мағлыұматларымыз бойынша Ерназар Алакөз 1806-жылы туўылған, 1856-жылы 12-июньде қайтыс болған.

Көтерілисшилер Хийұадан пүткиллей ғәрезсиз болыў мақсетинде өз алдына ханлық, яғный мәмлекет дүзиўди мақсет етип қояды. Бул жағдайда қарақалпақлар ханлықтағы қазақлар, түркменлер хәм араллы өзбеклер менен аўыз бириктиреди. Усы үш халық көп заманлардан бери Хийұа ханлығына қарсы оппозицияда болып келген. Қарақалпақлар өткен әсирлерде хәтте өзлериниң ханлықларына да ийе болып келген. Олар усы дәстүрди даўам етиў мақсетинде өзлерине хан етип қазақ төрелериниң ишинен Назарханлы Зарлық төрени хан етип сайлаған.

Зарлық хан болыўға қолайлы адам, өзи жарлы, хәммеге тең қарайды деп, оны хан етип, ал Ерназарды ханның қус бегиси (биринши ўәзири хәм әскер басы) етип сайлаған. Қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар бул ханлықты Хийұадан ғәрезсиз халық деп жәриялаған. Түркменлер өз алдына ханлық болып, Атамуратты хан етип көтерген.

Бул ўақыя ҳаққында Ерназар өзиниң руслардың Сырдарья шегарасының әскерий старшинасы (кейнинен полковник болған) Елекей Султанға, жиберген хатында:

«Бизлер Үргеништен Қоңыратқа дейін хәм оннан Қубла батыста Сейилханға (Түркменлерге - С.К.) дейинги халықлардың барлық қатламы болып, бизиң бурынғы ханның оз пуқараларына ислеген шеннен тыс қысымына хәм шексиз жаўызлығына, тағы да бизиң халықларымыздың ортасында гүнасыз төгилип атырған қанларға хәм басқа да азапларға шыдамастан хәммеси келисип, енди арамызда бундай азап-ақыретлерди тоқтатыў ушын ески ханлардың әўлады болған Зарлықты хан етип көтердик» - деп жазған (3). Усыған қарағанда көтерілисшилердің алдына халықлар арасындағы жәнжел тоқтататуғын әдил хан сайлап алыўды хәм өз мәмлекетин қурыўды мақсет етип қойған.

Ҳақыйқатында Зарлықты хан көтерип, Хийўадан ғәрезсизбиз деп жәрияланғаннан кейин бираз ўақытқа дейін Әмиўдәрьяның төменги жағалаўында жасаўшы халықлар арасында аўыз биршилик хәм паракхатшылық орнайды. Бул жағдай Ерназар Алакөз ушын қарақалпақлардың барлық урыўларын бириктириўге мүмкиншилик туўдырады. Бул көтерілиске қарақалпақлардың еки арысы да (Қоңырат хәм он төрт урыў) тең қатнасады, Қоңыратлылардың басында қолдаўлы Ерназар Алакөз турады да, он төрт урыўдың басында кенегес урыўынан Бала-Ерназар бий Қабыл улы менен маңғыт урыўынан Сайыпназар бийлер турады. Ерназар Қабыл улының жасы киши болғанлықтан оны Бала-Ерназар деп атаған. Оренбург архивиниң дереклеринде де ол Бала-Ерназар деп аталған.

Архив дереклери менен халық аўзынан алынған аңызларға қарағанда усы аты шыққан еки Ерназар хәм Сайыпназар бийлерден басқа көтерілиске ақ маңғыт урыўынан Ерназар палўан бий, Қыпшақ урыўынан Алыўшы Қутлыбаев, мүйтен урыўынан Қутлымурат хәм басқалар да көтерілистин басында болған. Солардан Бала-Ерназар бий менен Сайыпназар бийлерден басқалары Ерназар Алакөз бенен бирге көтерілис бастырылғанға шекем Хийўа ҳүкиметине қарсы белсене гүрес жүргизген.

1855-жылы декабрь айының басында Хийўа ханының әскерлериндеги барлық қарақалпақ жигитлери елиндеги бул жағдайды еситип, хәммеси 2000 әскер қайтып келип көтерілисшилерге қосылады. Бул жағдай Хийўа ханының әскерий күшин ҳәлсиретип, көтерілисшилердің позициясын (тәрепин) күшейтеди.

Сол жылы декабрь айында Хийўа ханы Қутлымурат қарақалпақлардың көтерілисин басыў ушын Яқып мәхрем хәм Қудайберген дегендердің басшылығында әскер жибереди.

Ханның бул отрядлары қарақалпақлардың жерине кириўден-ақ халықты тонаўға кириседи. Қошқар ата әулийесине жақын жердеги барлық қарақалпақ аўыллары тоналады (4). Бирақ, бул отрядлар қарақалпақлардың көтерілисин баса алмайды. Қарақалпақлар көтерілис жасаған түркменлер менен бирликте ҳәрекет жасайды. Усының нәтийжесинде хан әскерлери декабрь айының ортасында Хожели қорғанын таслап қашады. Хожели көтерілисшилердиң қолына өтеди.

1856-жылы январь айының басында қарақалпақ хәм түркменлерге барлық қазақлар хәм араллы өзбеклер қосылады. Қазақ Батырхан Жанғазы Тюрин Қоңырат қаласына басшы болады. Көтерілисшилердиң орайы Шымбайдың Хожели тәрепинде 40 шақырымдай жерде жайласқан Жаңабазар болған.

Сол жылы январь айының ақырында Қоңыратты басқарған Батырхан Жанғазы хәм еки Ерназар барлық көтерілисшилердиң атынан Елекей Султанға хәм Оренбург далаларындағы барлық қазақларға дослық хат жазады. Онда: «Қарақалпақлардың, түркменлердиң хәм қазақлардың улысларында турыўшы ақыллы адамлар менен ойласып, Хийўаға қарсы халық мәпи ушын урыс басладық хәм бизиң халқымыздың парахат жасаўы ушын ески ханлардың, әуладларынан болған Зарлықты хан етип көтердик, енди түркмен, қарақалпақ хәм қазақлар арасында ала аўызлық тоқтады, олар биринен-бири басып алған адамларын, малларын, затларын бир-бирине қайтып берди, солай етип хәзир биз барлық сахра өзбеклери болып хәммемиз доспыз хәм бир мақсеттемиз»-делинген (5). Усы хатлардың улыўма мазмунына қарағанда көтерілисшилер Россия қол астындағы қазақлардың, солар арқалы Россия хәкиметинен қандай да болмасын жәрдем күткендей көринеди, бирақ Россия патшасы көтерілисшилерге жәрдем көрсете алмаған. 1856-жылдың февралында Хийўа ханы Сейдмухаммед (1856-1864-жж.) көтерілисшилерге Хожели қаласында қатты соққы береди. Бул жағдай қарақалпақларды, араллы өзбеклерден бөлип таслайды хәм олардың басшыларының арасында түрли жоллар менен ала аўызлық туўдырады. Биринши гезекте Хийўа ханы өз тәрепине он төрт урыўдың басшысы Бала-Ерназарды өткереди. «Басында кенегес Ерназар болған он төрт урыўдың бийлери бийғамлық уйқысынан оянды... Олар ханға бағынғанлығын хәм оған шын жүректен хызмет етиўге таярланып, Ерназар қолдаўлыға душпан болатуғынлығын хәммеси бир аўыздан билдирди» деп жазады Хийўа тарийхшысы (6). Бирақ он төрт урыўдың барлық бийлери тегис хан тәрепине өтип кетпейди. Жоқарыда

айтылғанындай-ақ Ақмаңғыт Ерназар палұан бий, қыпшақ Алыұшы Қутлыбаев қусаған бийлер көтерілистің ақырына дейін Ерназар Алакөз бенен бирге Хийұа ханына қарсы урысады.

Халық аңызларына қарағанда: «Бала-Ерназардың Хийұа ханына ашық түрде берилип кеткени мәлим болмастан бұрын ол көтерілисшілердің ханы Зарлықты кенегеслердің арасына алып барып, „оны халық пенен жақсы таныстырыұым керек“ деп ауылына алып кетеді. Бирақ ол Зарлықты Хийұа ханы Сейид Мухаммедке апарып береді» (7). Хийұа хроникасында да «Кенегес Ерназар қарақалпақлардың ханы Зарлықты Хийұа ханына тутып береді. Хийұаға алып келгеннен кейін Зарлық ханға масқарапаздың кийимин кийгизеді, бетине күйе жағып, белине ағаш пышақ байлап, басына қағаздан тажы кийгизеді. Соннан соң оны арық ешекке терис мингизип, қаланы айландырып шыққаннан соң дарға асады» (8).

Зарлықты Хийұаға алып кеткеннен соң, көтерілисшілердің саны азайып, қарақалпақ бийлери еки қарама-қарсы топарға бөлинеді. Бир тәрәпи бұл Сейид Мухаммед ханға қарсы гүрести даұам етиұ тәрәпи, оны Ерназар Алакөз басқарады. Екинши тәрәпи Хийұа ханына бағынып, ханның хызметинде болып көтерілисшілерди бағындырыұ тәрәпи, буның басында Бала-Ерназар менен Сайыпназар бий турады. Көпшилик бийлер өзлериниң алма жеп берген антын бузып Хийұа ханы тәрәпине өтип кетеді. Ерназар Алакөздің тәрәпи азшылық болғаны менен берген антына садық болып көтерілисти даұам етеді. «Ерназар бий қолдаұлы, бұл нағыз бас көтерілисши, әсиресе «Он төрт урыұдағы» қарақалпақлардың Зарлықты Хийұа ханына тутып бергенинен кейін нағыз душпан болып алды. Ол өзиниң дөгерегиндеги 700 хожалықты жыйнап алып, күшли қорған салып, сонда қорғанып жатты» - деп жазады хан тарийхшысы (9).

Қорған Арал теңизиниң жағасына Қазақ дәрьяның куяр жерине салынады. Оның дөгерегине бийик етип топырақ үйилген хәм терең етип ор қазылған. Оның аты «Ерназар қала». Ол Мойнақ районының Қазақдәрья ауылында жайласқан.

«Ерназар дәслеп қорғанды бұл жерден емес, ал «Қырғы қала» деген жерден салған», - деген еди бизге 1950-жылы информаторымыз Қазақдәрьялы мархум Мухеммеддин Оразымбетов. – Бирақ, ол қорған суұдан қашықлаұ болған. Бұл жер суұға жақын. Қазақдәрьяның душшы суұы бар, балық десе колдің балығы бар, қамыс десе мал оты қамысы бар хәм қазақларға жақын. Теңизге орыслардың пароходлары да келип

турады, сонлықтан Ерназар қорғанды усы жерден саламыз деген» (10).

1856-жылы 29-мартта Сейид Мухаммед хан басында Бала-Ерназар хәм Сайыпназар бий болған он төрт урыў бийлерин жыйнап алып, оларға өзиниң әскерин қосып, қарақалпақлардың көтерілисин басыўға жибереди.

Қарақалпақлар бул ўақытта бир-бирине қарама-қарсы еки топарға бөлинсе де жоқарыда айтылған Бала-Ерназар менен Сайыпназар бийдиң қол астындағы урыўлардың ишинде де көтерілисти даўам етип атырған қарақалпақларды күшли түрде қоллаўшылары болған. Хийўа әскер басшысы Махмуднияз әскерлери менен Әмиўдәрьядан өткеннен кейин тез көтерілистин орайына барыўға батылы бармайды. Ол әскериниң бир бөлегин Бала-Ерназарға берип, қалған әскерлери менен хәр тоқтаған жерде бес-алты күн қонып жүреди. Ол Хийўадан шыққан соң Шымбайға еки айда зорға жетеди.

Махмуднияз жасаўыл басы Шымбайға келиўи менен Хийўа ханының әскерлери менен Ерназар Алакөздиң қорғанына топылыс жасайды. Бирақ тек Махмуднияз басқарған әскерлердиң қорғанды алыўға күши жетпесе керек. Өйткени, 1856-жылы 8-июньде Махмуднияз Қоңырат хәкими Қутлымураттың басшылығында әскерлер алдырады. Көп күш пенен қорғанды қоршап алады.

Усы күнлери Дәўқара этирапында жайласқан қазақлар көтерілисшилерге жәрдем беріў ушын хәрекет жасаған. Бирақ Махмуднияз жасаўыл басы оларға Азберген бийди жиберип, ол хәрекетти бастырған.

Халық аўзынан жыйналған бир аңызда «Хийўа әскерлери қорғанды алыўдан ўмитти үзген еди. Егерде усы күнлери Ерназар Алакөзге қыянетшилик исленбегенде еки күннен кейин олар қорғанды таслап кететуғын еди» делинген (11). Егерде биз Махмуднияз жасаўыл басының сол күнлери қорғанның қасынан Хийўаға Матмурат дийўан бегиге жиберген хатына дыққат аўдарсақ, бул аңыздың раслығына исенемиз. Ол өзиниң хатында қорғанды қоршап турғанлардың азық-аўқат пенен жақсы тәмийин етилмей атырғанлығына наразылығын билдирип, дийўан бегиден «Оларды (қорғанды қоршап турғанларды - С.К.) тарқатып жиберіўге рухсат етиңиз, ямаса жақсы шыныққан жүз-елиў атлы әскерлер жибериңиз» - деп өтиниш етеди (12). Бул демек, қорғандағы көтерілисшилерди қорғаннан тысқарыдағы халықтың еле де қуўатлап, оларға жәрдем берип отырғанлығын билдиреди.

Бирақ, көтерілісшілердің басшысы Ерназар Алақөздің 1856-жылы 12-июньде қыянетшилик пенен өлтирилиуі, көтерілисти жеңиліске алып келеді.

Солай етип, Бала-Ерназар, Сайыпназар бий қусаған қарақалпақ бийлеринің сатқынлығының нәтижесінде 1856-жылдың ноябрінде басланған қарақалпақ халқының халық азатлық гүреси 1855-жылдың июнь айының ортасында 8 айдан кейін Сейид Мухаммед хан тәрәпинен аяусыз түрде бастырылды.

Мухаммеднияз жасауыл басы Ерназар Алақөздің геллесин алып әскерлери менен Хийұаға қайтады. Ерназар Алақөздің денесин халық қорғанның түслик тәрәпине жерлейди. Ерназардың ағасы Искендер хәм үлкен баласы Хожеке Хийұада дарға асылады. Екинши хаялынан болған кишкене баласы 8 айлық Мәмбетназарды халық қыз кийимин кийгизип, аман алып қалады. Ерназардың жас хаялын Хийұалылар менен бирге көтерілисти басқарыуға белсене қатнасқан қолдаулы урыуынан Мамыт бийге береді. Ерназардың анасы Қумар менен үлкен хаялын хан Хийұада ақ үйли етип сақлайды. Оларды көп сынақлардан өткергеннен соң Сейидмухаммед хан, «Ерназардың батыр болғанының себеби анасы батыр екен ғой» - деген екен. Бир жылдай уақыт өткеннен соң қазақлардың Батық деген бийи Хийұа ханына қәтере салып, Ерназардың анасы Қумарды елине қайтарады.

Көтерілиске белсене қатнасқан, Зарлықтың тууысқан иниси Султан Серғазы Абулғазиев, Султан Алланазар Жанғазиев, қыпшақ урыуынан Алыұшы Қутлыбаев, Файзулла Қуұанышов хәм басқалар орыслардың ишине қашып барған. Ал ақ маңғыт урыуынан Ерназар Палұан бий узақ уақыт дәрьяның ар жағына кетип, түркменлердің арасында Сарайкөл деген жерде жасырынып жүрген.

1855-1856-жыллардағы көтерілисти бастырыу Хийұа ханы ушын оғада үлкен әхмийетке ийе болғанлығы соншелли, ханлық ушын экономикалық жақтан оғада қыйын болыуына қарамастан Сейид Мухаммед хан көтерілисти бастырыуға қатнасқанларды сыйлықлау ушын 1922 тилла (алтын) бөлип шығарады. Сыйлық алғанлардың ишинде көп сыйлықларды көтерілисти бастырыуға белсене қатнасқан урыу баслықлары алған. Бийлерге берілген сыйлықлардың көлеми 5 тилладан 50 тиллаға дейін барады. Бул хәр кимнің қосқан үлесине қарай берілген болыуы керек. Мәселен Бала-Ерназар бий хәм Сайыпназар бийлер хәр қайсысы 50 тилладан алған.

Сыйлық алғанлардың ишинде қарақалпақ бийлери менен

қатар басында Қутлымурат бий болған араллы бийлер хәм басында Азберген бий болған қазақ бийлериниң де атлары аталады.

Қарақалпақлардың 1855-1856-жыллардағы көтерілиси Хийұа ханларының оғада аўыр езиўшилигиниң нәтийжесинде келип шықты. Удайына болып турған феодаллық урыслардың нәтийжесинде халықтың апатшылыққа ушыраўы хәм 1855-жылда болған ашлық олардың аўхалын адам шыдамаслық жағдайға алып келди. Көтерілис ханның жаўызлығына хәм миллий езиўшиликке қарсы болған халық азатлық түреси сыпатында келип шықты. Өйткени, қандай да бир болмасын езиўшилик халықтың кең массаларының қарсылығын туўғызады, ал миллий жақтан езилген халықтың оған хәр қандай қарсылық көрсетиўи миллий азатлық көтерілиси болып есапланады. Бул көтерілисте урыў басшылары менен руўханийлардың бир бөлеги хәм халық массалары бир фронт болып хәрекет жасады.

Хийұа ханларының жаўызлығына қарсы ханлықтағы басқа халықлар да, яғный түркменлер, қазақлар хәм араллы өзбеклер де көтерілис жасады. Қарақалпақлар көтерілистинің дәслепки айларында усы туўысқан халықлар менен бирге хәрекет жасады. Бул ўақытларда хәрекет табыслы хәм массалық түрге ийе болды. Олар биригип азда болса өз ханлығына (мәмлекетине) ийе болып турды. Бирақ, Хийұа ханларының бир халықты екинши халыққа қарсы қойыў сиясаты үстем келип, көтерілисшилердиң аўқамын ыдыратып, олардың арасынан сатқынлар шығып, Хийұа ханы Сейид Мухаммедке көтерілисти бастырыўға жәрдем берди.

Көтерілисти бастан аяғына дейин Ерназар Алакөз басқарып барды, ал Зарлық хан тек үстиртин роль атқарды. Ерназар Алакөз Хийұа ханы тәрөпинен көбирек зыян хәм жәбир көрген оппозициялық пикирдеги урыў басшыларының топарына жататуғын еди. Олар басқаларға қарағанда, өз мәплерин халық мәпине жақын қойды.

Ерназар Алакөз көтерілиске басшы болғаннан соң көпшилик халыққа сүйениўге қорыққан жоқ, бирақ соның менен бирге, ол қарақалпақ мийнеткешлери менен урыў баслықларының мәплериниң бири-бирине қарама-қарсы екенлигин түсиниў дәрежесине көтериле алмады.

Феодаллық жәмийеттеги хәр бир халық азатлық хәрекетке тән болған анық белгили жойбардың болмаўынан басқа, көтерілисти сөзсиз жеңилиске алып келген басқа да бир айрықша себеп болды. Ол себеп қарақалпақларда

патриархаллық-феодаллық қатнасықтардың үстемлік сүріуі еді. Патриархал-урыұшылық турмыс халық массасының санасын беккем шырмалғанлықтан, олардың миллий сезими еле толық рауажланбаған еді. Қарақалпақ халқының халық азатлық гүресиниң трагедиясының тийкарғы себеби мине усында ибарат болды.

Соның менен бул азатлық көтерілис қарақалпақ халқының өз азатлығы, ғарезсизлиги, еркинлиги, өзлериниң мәмлекетлик дүзими ушын ханларға қарсы удайына гүрес жүргизип келгенлигиниң гүұасы болып есапланады. Өзиниң усы гүреслериниң нәтийжесинде қарақалпақлар ханлықтағы басқа туұысқан қазақ, түркмен, өзбеклер менен бирликте ҳәрекет жасаса ғана белгили бир мақсетке ересе алатуғынына түсинди.

Көтерілистиң басшысы Ерназар Алакөз туұралы сөз еткенде оның ҳәрекетиндеги жақсы жақларын айтпауға болмайды. Көтерілистиң басында оны ақырына дейин алып барыуға ант ишкен Бала-Ерназар бий, Сайыпназар бий ҳәм басқа бийлер берген антын бузып өз халқының мәпине қыянет етип, көтерілисшилерге қыйын болған жағдайда Хийұа ханының тәрәпине өтип, көтерілисти басыу ушын Хийұа әскерлерин баслап алып келген ўақытта Ерназар Алакөз қорыққан жоқ. Керисинше ол Хийұа ханының «хүрметли» адамлары болған, өз халқына қыянет ислеген бийлердиң хан менен жарыстырайық деген усынысын қабыл алмай, көтерілисшилерди өз этирапына жәмлеп соңғы демине дейин қахарманлық пенен гүрес жүргизди. Соның ушын Ерназар Алакөзди қарақалпақ халқы усы күнге дейин батырым деп ядында сақлап киятыр. Оның әдиллиги, батырлығы туұралы халық аўзында оғада көп аңызлар сақланған. Ол ҳәзирги күнге дейин ўәдесинде туратуғын, бир сөзли мәрт адамның үлгиси болып киятыр. Ерназар Алакөз халыққа керек адам еді. Соның ушын да Бердақ шайыр өзиниң «Ерназар бий» деген поэмасында:

«Гөрүғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди.
Толы журтқа дәркар еди,
Шейит өлди Ерназар бий»,

- деген. Хүрметли Президентимиз Ислам Каримов Ерназар Алакөзди «Әдиллик ҳәм теңлик азатлық ҳәм еркинлик ушын гүрескен қахарман» деп баҳалады (13).

Қарақалпақтардың 1855-1856-жыллардағы халық азатлық гүреслери Қарақалпақстан халықларының тарийхында үлкен әҳмийетке ийе. Булар бириншиден, қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен халықларының дослығының, ҳақыйқый

туўисқаншылығының тамырлары оғада тереңде жатқанлығының, қыйыншылық жағдайда хэмме ўақыт азатлық ушын бирге гүрес жүргизетуғынлығының гүўасы болып есапланады. Екинши жағынан олар Қарақалпақстан жеринде ғәрезсиз, әдил, көп миллетли мәмлекет ушын гүреске хэмме ўақыт аўызбиршилик пенен бирге шығып турғанларының гүўасы болып есапланады. Үшинши, жағынан олар қарақалпақлардың хэмме ўақыт көп миллетли мәмлекет болғанлығын хэм сондай мәмлекет ушын гүрес жүргизгенлигин билдиреди. Бул тарийхый ўақыялар олардың өз ўатанына, ғәрезсиз Ўзбекстан хэм суверенли Қарақалпақстанға болған сүйиўшилигин бекемлеўге хызмет етеди. Солай етип, Ерназар Алакөздин Қарақалпақстан тарийхындағы тутқан орны үлкен.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках. Т. III. М.-Л., 1945. с. 7.
2. Камалов С.К. Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери. Нөкис. 1955. 92-б.
3. Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент. Фан. 1968. с.203.
4. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках. // Советское востоковедение. Т. III. 1945. с.16-77.
5. Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. Ташкент. Фан. 1968. с.203.
6. Материалы по истории каракалпаков. М.-Л., 1935. с.132.
7. Камалов С. Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы гүреслери... 100-б.
8. Материалы по истории каракалпаков. М., 1935. с.137.
9. Материалы по истории каракалпаков... с.137.
10. Камалов С. Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы гүреслери... 101-б.
11. Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. с.220.
12. Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. с.220.
13. Каримов И. Ҳарсизлик ва барқарор тараққиет йўлида. Т. VI. Тошкент. Ўзбекистон. 1988. 268-б.

„АРЫСЛАН ТУҒАН ЕРНАЗАР БИЙ” (БЕРДАҚ)

Ж.Базарбаев

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Тақырыптың ұсылай аталыуының себеби, ұллы Бердақ бабамыз өзінің «Ерназар бий» поэмасында, Ерназар Алакөзди жети рет «арысланға» теңеп, оған тақаббыл етип көрсеткен. Адамды тәбият патшасы, Арысланға теңеу халқымыздың ең жоқары хәм әдиули бахасы екенлиги белгили. Эпикалық дэстанларымыздың қайсы бирин алмайық, «арыслан» эпитети жүдэ жоқары хәм жағымлы теңеулер ретинде көрсетиледи. Мысалы «арысланым келер деп кеулим жай еди» (Алпамыс), «Айбатынан арыслан да қорыққандай» (Қырық қыз). Сондай-ақ, Арыслан, Арысланбай, Арысланбек деген Адам атлары халқымыз арасында көплек ушырасса, белгили әулие Хожа Ахмет Яссауийдің пири, Мұхаммед пайғамбарымыздың аманатын Хожа Ахметке тапсыруу ушын үш жүз жыл тилинің астында сақлап, кейин табыс еткен хәзиреттің атыда Арыслан баба. Улыұма арысланға теңеу тек түрк халықларында ғана емес, ал дүньядағы ақыллы халықлардан болған еврейлердің де адамларының атларына да тийисли болып, «Лев» деген исмлер оларда да жийи-жийи ушырасады.

Ерназар бийди Бердақтың арысланға теңеп, оның исин, минез қулқын, айбатын, ғайратын, батырлығын арысланға уқсатуы тосыннан емес, оған тән хәқыйқат сыпат болып есапланады. Буны Өзбекстан қахарманы, атақлы шайыр И.Юсуповта өзінің «Ерназар Алакөз естелигинде» деген қосығында былай тастыйықлайды «Хәмме қорықты сен қорықпадың хеш кимнен, Ала көзине Ким тикленип бақты, Кең даланы дүсирлеткен сестиннен, Талай солқылдаған ханлардың тахты.

И.А.Каримов 1997-жылы 17-июльда Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы Кеңесинің 12 сессиясында сөйлеген сөзінде Ерназар Алакөзди қарақалпақ халқының ғарезсизлиги, еркинлиги ушын жанын аямай гүрескен қахарман, халық перзенти деп жоқары бахалаған.

Биз усы баянатымыздан елдің азатлығы ушын, өзинің басын олимге баслаған, халықтың еркинлиги ушын қан майданда жаннан кешкен, мәрт хәм батыр Ерназар Алакөздің 200 жыллық мерекеси мүнәсибетинде оның инсаныйлық сыпатына, тарийхый қәдирина байланысly илимпазлардың ойларына ой қосыуды уйғардық.

Шынында да Ерназар Алакөз сыяқлы бахадырлар, халық

ушын ар-намысқа шауып өз жанын аямаған қахарманлар тарийхта көп емес пе? Ал қарақалпақтарда Ерназар Алакөз де тек бир өзи десекте алжаспаймыз.

И.А.Каримов өзинің Жалаладдин Мангубердинің тууылғанының 800 жыллығына бағышланған салтанатлы мәресімдегі сөйлеген сөзінде:

«Қәне айтыңлар досларым хәм қәдирданларым, алдын ала өзинің қурбан болыуын биле тура, лекин - Ұатан ушын оның ар намысы, оның тарийхы хәм ғәрезсизлиги ушын мойнына сондай ауыр қысыўметти алған затларды тарийхта көп ушыратыу мүмкин бе?

Исенемен, бундай батыр хәм мәрт уғланды дүньяға келтирген, ер жеткизген халық хәр қанша хұрмет-изсетке, хәр қанша көтермелеулерге мүнәсипдур» (Т.VIII. 73-б.).

Бул баға белгили бир дәрежеде қарақалпақ халқына хәм оның хадал перзенти Ерназар Алакөзгеде тийисли.

Ерназар Алакөздің образы хәм тарийхий искерлиги ҳаққында Бердақтың «Ерназар бий» поэмасынан артық хешқандай дәректи таба алмайтуғынымызды мойынласақ, онда ол қахарманға байланыслы пикир талқылауымызда да ол поэмадан шығыуымыз дурысырақ болар деп ойлаймыз. Буның себеби Бердақ Ерназар Алакөздің заманласы болған. Хәттеки бираз илимпазлар оны сол көтерилиске қатнасты хәм оның идеологы болды депте тастыйықлап жүрди. Екиншиден, Бердақ Алакөздің ишки дүньясы менен хәм ол дәуирдеги социаллық сиясий жағдай менен таныслығынан оған объективлик баға бергенлиги сөзсиз. Үшиншиден, Бердақ ол дәуирдеги үстемлик ететуғын жәмийетлик идеологияға қарамай, Ерназар Алакөздің ети суўымай турып ол ҳаққында поэма жазып, халық арасына таратыуы оның пүткиллей шын қалбинен шыққан пикирлери екенлигин көрсетеди.

Демек, Ерназар Алакөздің уллылығын мәртлигин хәм көргенлигин Бердақтың көзқарасынан көрсетиу талапқа муўапық келеди деп ойлауға болады.

Белгили тарийхшы, С.Камалов Ерназар Алакөздің көтерилисин «Көтерилис халықтың зулымға хәм миллий езиўшиликке қарсы бағдарланған миллий азатлық хәрекеті сыпатында болды», деп биринши рет 1955-жылы билдириўинде Бердаққа таянғанлығы мәлим. Лекин, Бердақты ертерек изертлеушилердің бири профессор И.Т.Сағитов «Ерназар қолдаулының ким болғаны, оның сиясий мақсетиниң қандай болғанлығы туўралы Бердақ анық айтпайды» (Сахра бүлбили 1974. 233-б.) деп келтирип, Бердақтың Ерназар бий

поэмасының әхмийетин кемситип, Ерназар образына нұқсан келтирген еді.

Хақыйқатында да, «Хорезмде жалғыз өзі ерлік еткен», Ерназар бийдің Зарлық төрени хан көтерип, өз алдына мәмлекет қылған арысланның сиясий мақсетиниң, еркинлик хәм ғәрезсизлик екенин, Бердақ жүдә жақсы түсинген хәм анық көрсеткен.

Баспа сөзимizde Ерназар Алакөзди ким өлтирген деген мәселе шығып, оған берилген жууапларда таласлы хәм принципиал сыяқлы көринбекте.

С.Камалов өзиниң «ХІХ әсирде қарақалпақлардың мәмлекетшилигин тиклеген қахарман» деген мийнетинде (Нөкис. Қарақалпақстан. 2005.) Ерназар Алакөздің қахарманлық ислериниң халық азатлық хәрекети хәм оның өлиминиң тийкарғы себеби екенлигин көрсетип былай деп жазады. «Ерназардың қорғанын көп күш пенен қоршаған болсада, қорғанды алыуы қыйын болғанлықтан Махмуднияз жасауыл басы оның ишине жансызларды жиберген. Олар қорғанның ишиндеги Ерназар Алакөзге жақын адамлардан Жәлеке, Шоңқы деген еки адамды, оны өлтирсеңиз хан сизлерге бийлик атақ береді деп үгитлеген. 1856-жылы 12-июнь күни түнде Шоңқы, қорғанды аралап жүрген Ерназар Алакөзди атады. Ерназар аўыр жарадар болып, өзиниң қара үйинде өледі. Оннан кейин хийуалылар қорғанға басып кирип келип, Ерназардың басын кесип алады» деп хақыйқат болған ўақыяны көрсеткен. Бизниң еситиўмизше халық аўзында, оны атқан нәмәртке қарап Ерназар Алакөз «Меннен қалып бир қап ушық ишерсең» деген екен. Кейин турмыста ол сатқынлардың иси келиспеген, адамлардың ғәзебине ушыраған, ханнан сыйлықта ала алмаған, бийде бола алмаған хәм хўждан хәсиретине түсип, қор-зар болып дўнядан өткен дейдилер.

Ерназар Алакөздің өлими хаққында И.Сағитовтың «Жасауыл басы қорғандағы сатқынлар менен тил биритиреди хәм бурын Ерназар тәрәпинде жүрген қыянатшылар қайымын таўып Ерназар қолдаўлыны ғәплетте атып өлтиреди хәм қорғанды жаўға ашып береді» деп дурыс көрсетеди. Демек Ерназар Алакөз қан майданда жан берген, Бердақтың көрсетиўинше үгит нәсиятларға, яғный «Ийшан келди ел қылмаға, Арада елши болмаға»

«Сиз өлсеңиз шейит деди,

Өкпе гийненди айт деди.

Енди райдан қайт деди,

Қайтпаң деди Ерназар бий»

деп батыр өзинің ол урыста өлетуғынын биле тура оларға бағынбаған хәм сауашта шейит өлген.

Бул ҳақыйқатлыққа қарамастан, гейпара әдебиятшылар, белгили илимпаз П.П.Ивановтың «Қорғанды Хийўалыларға бериўден бас тартқан Ерназар Қолдаўлыны оның өз адамлары өлтирген» (Материалы по истории каракалпаков. 1935. с.84) деген пикирине инанып, оның өлиминиң себепшиси хәм атқарыўшысы өз халқы, урыўласлары деген шешимлерди бермекте. Бул түсиникти олар Айдос бабаның, Маман бийдин әжелине де қолланып тарийхқа қылаплық қылыў менен бирге, халықтың абройына хәм менталитетине нұқсан келтирген.

Хақыйқатында-да, хийўалылар иштеги сатқынлардан пайдаланып аўызбиршиликти бузған. Ерназар Алакөз түркменлерди «яумыт шақырды келсин деп, келип Гөнени алсын деп» (Бердақ) деген шақырығына кеткенде «Зарлық ханды алып, Хийуаға апарып берген. Бул ҳаққында Бердақ:

Хийўалы төкти қызылды

Бул сөздин изи үзилди.

Бийлер баслап журт бузылды,

Ғапыл қалды Ерназар бий.

Батырлықта тақлығынан,

Аўызбиршиликтиң жоқлығынан.

Бийлердин қорқақлығынан,

Ғапыл болды Ерназар бий»

деген қатарларынан Бердақтың Ерназар бийди ким өлтиргенлигин, яғный сатқынлық, қорқақлық хәм хийўалылардың хийлекершилик ҳарекети екенлигин көрсетеди. Бул мәселеге байланысly И.Юсупов жоқарыда қосық қатарларында

«Арысланды алар түлки хийлеси,

Ханның сумлығына ким хәмел қылар.

Ол бәрхама сатқын менен тиллесип,

Душпаны, өзине-өзин алдырар.

Бул тарийхта ең бир сыналған тәсил,

Барлық ўақта мәртти нәмәртлер сатар.

Ағайинди азғырғанда Әзәзул

Бет алдыңнан емес, арқаңнан атар»

деп жүдә образлы хәм тийимли түсиник берген.

Демек, Ерназар Алакөзди урыўласлары, ямаса халқы өлтирмеген, ал ол сауашта, қан майданда өзинің өлимге басын тигиўиниң нәтийжесинде өлген десек дурыс болады. Буннан шығаратуғын сабақ И.А.Каримов айтқанындай «Хәр қандай ел, хәр қандай журт, сырттан келетуғын жаўыз апаттан

көре, өз ишинен шығатуғын сатқын иймансыз өзинің мәпин хәмме нәрседен үстин қоятуғын, керек болса ең жақын кисилерин де сататуғын хәм өзін өсирген, ер жеткизген Ұтанға қол көтеретуғын жеркенишли кимселерден жүда ықтият болыу керек» деген сөзи халықты қырағылыққа, ғапылда болмауға тарийхтан сабақ алыуға үйретеди.

Бизің пикиримизше, әдебиат тарийхый тулғаларды сәуленендиргенде тарийх пенен бирге аяқ қосып жүриуи зәрүр. Бул мәселеде әдебиат тарийхтың философиясы дәрежесине көтериле алса ғана үнлеслик болады. Бизде гейпара жағдайда тарийх пенен әдебиат үнлеспейди. Буннан жәмийетлик пикир қарағытады. Дурыс әдебиатшы-жазыушы еркін дөретиуши оның ақыл-билиминің, өткир қыялының шарықлауы, көркемлик образлары менен адамларды гөззаллыққа талпындырады. Лекин, жазыушы да, шайырда қудай алдында да, халық алдында да жууапкер. Бул мәселеде олар еркін емес. Демек, ол халықтың тарийхы менен, елдің менталитети менен хәм философиясы менен есапласпауы мүмкин емес. Олай болмаса ол өз елинен қайыр таба алмайды, оның дөретпеси халықтың руұхиятының дәрегине айланбайды.

Тағы бир дыққатқа ылайық мәселе, Ерназар Алакөзге байланысly материаллар жыйнағанда хәм оны жәриялағанда бизің пикиримизше, гейпара илимпазлар, ол «арысланға» туура келмейтуғын қылық-қылұаларға көбирек қызығады. Айтайық Ерназар бий хаққындағы басылмаларда ол ханнан хәмел сорағанда оған «саған хәмел аттың пәтеги» ямаса саған «хәмел самал» дегенине байланысly ол адамлардың атының салық алып, одан түскен пулдың ярымын ханға берип турған, ямаса қырманды суұырып атырған дийқанлардың өрине шыпта жайып, олардың самал ушын салық алып оныңда ярымын ханға апарып берип турған» деген сыяқлы Ерназар Алакөзди пәске таслайтуғын пикирлер ушырап турады. Мүмкин хан «саған хәмел жоқ» деген мәниде ол сөзлерди айтқан да шығар. Ерназар оған тийисли жууап бергенде болар. Бирақ ондай пәсликке, нәмәртликке, ерси иске Ерназардың бармағанына бизің ийманымыз кәмил. Себеби, адамның қәдир қымбаты хәр қандай шәраятта да өзинің өзлигин хәм инсаный келбетин сақлап қала билиуінде көринеди. Ол хәр сапары өзинің инсаный келбетин сақлаған тулға. Бердақ өз поэмасында

Сауаш күни ылғал таслап,
Сардар болып жыйын баслап.

.....

Шекпенге асылды метер,
Бий зор берди оннан бетер.
«Тарт қолынды геллең кетер»
Деди арыслан Ерназар бий.
Бийлик сүрди жети пушты,
Ким қылыпдур бундай исти.
Метердің зәрреси ушты,
Тартып алды Ерназар бий»-

деп характерлейди. Усындай батыр хәм ер жүрек тулга, өзиңнің ким екенин билетуғынын азамат, биреўдің атының пәтегине асылама? ямаса қырманның өрине шыпта тутып отыра ма?

Ерназардың ақ үйли, яғный әмелсиз болған дәуирин Бердақ былай сүүретлейди.

«Бурынғы бийлик сүрисин,
Бурынғы жүрис турысын.
Ханға сәлемге кирисиң,
Кемитпеди Ерназар бий».

Усының өзи оның хийуалылар арасында өзін қалай тутқанын көрсетеди.

Тарийх - миллий турмыстың айнасы. Өзи тийисли болған миллетнің тарийхын билмеген адамды сахрадан, ямаса дүд қамыс арасында адасып сасқалақлап қалған адамға уқсатыу мүмкин. Оның алды жөн, арты соқпақ. Ол ким не айтса соған исенеди. Демек, ондай аянышлы аўхалға түсип қалмауы ушын ҳәр бир адам тарийхты билип, оннан жуўмақ шығаруы керек. Буның ушын илимпазлар ҳәзирги еркин пикирликте хәм объектив тарийхтың дөретилиўин талап етип турған заманда, өткен ўақыяларды туўры хәм ҳадал көрсетиўлери менен көпшиликти инандырыуы мүмкин.

Булай деўимиздин себеби, гейпаралардың Ерназардың тарийхын баянлағанда миллетлер арасындағы дослыққа нуқсан келмеспе екен деп ойлауыда мүмкин. Булай деп ойлау надурис болар еди. Себеби, өзбек халқының қарақалпақ халқы менен мәңги бирлигин түсинген уллы Бердақ, Айдос бий, ямаса Ерназар бийлердің халық азатлығы ушын гүресинде, көтерилис хийуалыларға қарсы екенлигин келтирип өзбеклер туўралы бир аўызда сөзлерге келмейди. Оның шығармаларында түркмен, қазақ, орысият деген сөзлер ушырасады, ал өзбек деген сөз тек Шежиреде оның қарақалпақ пенен туўысқан екенлигинде ғана келтиреді. Сонлықтан бул мәселеде Бердақтың ой-пикириниң өзбеклерге байланыслы жүдә жағымлы, ал азатлық ҳәрекетлери хийуалылардың

үстемлигинен қутылыу екенлигин түсінгеніміз жөн. Хийуалылардың шығысы да, құрамы да хәр қыйлы халықлардың болғанлығы, оның ханларының миллетлери де гейде өзгерип турғанлығы тарийхтан белгили.

Хақыйқатында, бул көтерілиске тек қарақалпақлар ғана емес басқа халықлардың ўәкиллери де қатнасқанын С.Камалов жоқарыда аты аталған китабында анық көрсеткен. Ал И.Юсупов сол шығармасында

«Бул жанған от этирапында,
Өзбек, қарақалпақ, түркмениў-қазақ.
Сабыр касалары толып шайпалған,
Мазлум халықлар еди көп шеккен азап.
Теңиз етегинде сыбайлас қонған,
Бул халықларда тек бир мақсет бар деп.
Бийғәрез ел болып, бир тәниў-бир жан,
Дарқан жасаў ушын умтылар еди»

деп тастыйықлайды.

Жуўмақлап айтқанда өлерине көзи жетсе де халық ушын оның теңлиги хәм азатлығы ушын тайсалмаған, арыслан туўған Ерназар бийдің образы халық ядында мәңги сақланбақта. Әсиресе, халқымыз ғәрезсизликти алғаннан кейин Ерназар Алакөздің жарқын образы елдің есинде узақ сақланыўына хәм шексиз хұрметлеўге түпкииликли мүмкиншилик туўылды. Себеби, хұрметли Президентимиз И.А.Каримовтың «адамлардың ийгиликли арзыўларын өзине уллы мақсет етип қойған, елим деп, журтым деп жанып жасайтуғын, хәр қандай жағдайда да халықты шөлкемлестирип, түрли бәле-қадалардан сақлаў ушын бирлестире алатуғын шахслар ғана тарийхта өшпес ат қалдырады» деген сөзи усы Ерназар Алакөздің естелигине де тийисли.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ ЖАЗБА ДӘРЕКЛЕРДЕ ХӘМ ХАЛЫҚ АҢЫЗЛАРЫНДА

Ҳ.Ҳамидов

ӨзРИА ҚҚБ Тил хәм әдебият институты

Хәр бир халықтың миллий қаҳарманлары бар. Олар өз халқының тарийхы менен тығыз байланыслы, өзлеринин қаҳарманлық ислери менен халқын дүньяға танытқан. Халықтың-халықдығы, миллеттин-миллетлиги, тиккелей сол қаҳарманлар арқалы тән алынған.

Тарийхтың хәр бир басқышында өз дәўирине ылайық қаҳарман тулғалар, шахслар бар, олардың хәр бири өз заманы ортаға келтирген машқалаларды шешиўде айрықша ҳәрекетлери, гүреслери менен көзге түскени ушын халық ядында өшпес из қалдырады.

Қарақалпақ халқында усындай қаҳарман тулғалардың бири XIX әсирдин орталарында қарақалпақлардың, хәзирги Қарақалпақстан аймағындағы жасаўшы барлық халықлардың өзбек, қазақ, түркменлердин Хийўа ханлығының зулымлық тутымынан бөлинип шығып, хәммеси бирлесип өз алдына ел болыў ушын жүргизген қанлы гүреслерине басшылық қылған Ерназар Алакөз болды.

Ерназар Алакөздин жүргизген гүреслери бир миллеттин екинши миллетке қарсы гүреси емес, яғный қарақалпақлардың, өзбеклерге қарсы гүреси емес. Ал жоқарыда айтылғандай, хәзирги Қарақалпақстан аймағындағы әйjemнен бирге жасап киятырған, бир-бирине жасаў шәраятлары жақын, бир-бирине руўхый дүньясы, психологиясы, менталитети жақын, мәдений-экономикалық жақтан да аймақлық, территориялық бирликке, зонаға айланған Қарақалпақстан жериндеги Хийўа ханлығы дүзиминин қысымынан жәбир көрген ең алды менен қарақалпақлардың, өзбеклердин, қазақлардың хәм түркменлердин, қарақалпақ батыры Ерназар Алакөздин басшылығындағы еркинлик ушын, өз алдына ел болыў ушын жүргизген гүрес. Буны тарийхтың өзи дәлийлледи.

Ерназар Алакөз ҳаққында мағлыўматлар бир қатар жазба дәреклерде, әсиресе көп санлы халық аңызларында, рәўаятларда сақланған. Халқымыздың өтмиши, тарийхы, тили, әдебияты, мәдениаты тарийхы туўралы пүткил өмир бойы жазба хәм аўызекки мағлыўматлар жыйнап, оларды үйрениў, илимий изертлеўлер жүргизиў маған да несип болған еди.

Ерназар Алакөз туўралы жазба дәреклер онша көп емес. Солардың ең әҳмийетлилеринин бири 1854-жылы еркинлик

ушын Хийўа ханлығы зулымлығына қарсы жүргизген түрес гезинде өзлерине жәрдем бериўди сорап Сырдәрья шегараларындағы Россия ҳүкимети ўәкили Елекей ханға Ерназар қолдаўлы (алакөз) хәм Ерназар кенегес екеўиниң атынан жазылған хат. Бул хат сол заманның үрдиси бойынша Орта Азия түркий халықлары ушын ортақ жазба рәсмий хатлар стилинде жазылған. Әдетте, бундай хатлар белгили штамп бойынша бурыннан киятырған қәлип болып қатып қалған, араб, парсы сөзлери менен жай халық түсинбес дәрежеде аламышланған үлгіде жазылатуғын еди. Ерназардың хаты да тап сондай. Төменде сол хаттың текстин хәм ҳәзирги қарақалпақ тилине аўдармасын бериўге ҳәрекет еттим.

„Муҳаббат сепехриниң меҳри муўәдәт сәрийриниң сехри муалифәт ўә муанисәт майданының сафдары сыддық жаны ўә бирадар дуў жаҳаны яний Елекей хан зәйийдә дәўлетиниң хатыр шәрийф ўә унсыр ләтийфларыға малум ўә хуўайда болсун ким лилләхил хәмду ўәлминҳи.

Биз халық йоқарысы Үргәнж ашақы Қоңырат қыбласы Сейилхан бу ортадағы улама ўә умара ўә бий ўә кәтхуда улуг ўә кишикләри мажмуасы иттифақ бирлә қәдийм әйямдын падшаҳзада Зарлық төрәмизни хан көтәрдик нечун ким бурынғы падшаҳымыздың зулымы ўә ситәми хәддән зияда болуб фуқараларымызның асайышы болмады ким бир-бириниң арасында гийнә ўә кидүүрәт хун наҳақ араларында садыр болғаны учун та бир биримизгә зәрәр ўә зәхмәт болмасун деб иттифақ қарақалфақийа ўә қазақийә ўә өзбекиийә ўә түркмәнийә арасындағы уламалардың рәўаяты бирлә әлҳамду лилләхи ўәлминҳи бу орталықда бир-бириниң арасында әсийр ўә малларны беришиб қой үстидә торғай йумуртғалағудекдур емди мәзкүр дост дуў жаҳанымызға маълум болғай ким бу ишни хош ўә муўафық көрсәләр бизгә тез хабар ийбәрсүн деб муҳаббат ўә муәддәт нама битилди“.

Бул хаттың жалпы мазмуны: „Бир-биреўге ҳүрмет, жақсы-көриў аспанының айы, дослық хәм өз-ара исеним майданында өз әскерин сапқа турғызыўшы, дослық тахтының уйқысыз, сергек сақшысы, бизиң садық достымыз хәм туўысқанымыз, еки дүньяда бирадарымыз Елекей хан, оның бақдәўлети зияда бола бергей, оның ҳүрметли дыққат итибарына анық жетип барып мәлим болғай. Аллаға шүкир биз халық жоқарысы Үргәнш төмени Қоңырат қубласы Сейилхан бул ортадағы улама хәм Әмийрлер, бийлер, кәт-қудалар, үлкен кишилери хәммеси бирлесип әййем заманнан патшазада хан әўлады Зарлық төремизди хан көтердик-хан етип сайладық.

Себеби бұрынғы патшамыздың зулымы хәм жәбири хәдден зияда болып пуқараларымыздың тынышлығы болмады. Бир-бириниң арасында өкпе-гийне, нахақ қан төгий жүзеге келди. Бир-биримизге зиян-зәхмет болмасын деп бирлик пенен қарақалпақия, қазақия, өзбекия хәм түркмения арасындағы уламалардың рәаяты менен, аллаға шүкир, бул орталықта бир-бириниң арасында тартып алынған жесирлерди, малларды, қайтып берисип дослық келисим себепли қой үстинде торғай жумыртқаланғандай дос хәм аўыз биршиликли. Енди еки дүньядағы достымызға мәлим болсын, ол бизиң бул исимизди мақул, хош көрсе бизге тез хабар жиберсин деп бул мухаббат хәм дослық нама жазылды“.

Бул хат 1964-жылы С.Камалов хәм усы қатарлардың авторы тәрепинен Оренбург қаласының китапхана архивинен табылған еди. Хаттың мазмунының өзи-ақ, XIX әсирдиң орталарындағы Хийўа ханлығының зулымлығына қарсы еркинлик ушын гүрестиң келип шығыў себеплерин, оның ғалаба халықлық характерин хәм бул гүрестеги миллий қахарманымыз Ерназар Алакөздиң ролин аттан анық көрсетип турыпты.

Сондай-ақ, Ерназар Алакөз туўралы Хийўа ханларының сарай тарийхшылары Мунис хәм Агахийлердиң „Фирдаўсил-ықбал“ әсиресе, „Гүлшән дәўлет“ атлы мийнетлеринде ханға жағыныў кейпинде айтылған мағлыўматлар ушырасады.

Бабамыз Ерназар Алакөз туўралы оның ҳақыйқат халықлық келбетинен хабар берийўи әпсана характериндеги мағлыўматлар халық аңызларында сақланған. Бундай мағлыўматлардың көбиси көпшиликке мәлим болыўи мүмкин. Бирақ белгили, анық бир ўақытта, анық бир орындағы аты-жөни анық информаторлардан жазып алынған мағлыўматлардың қуны улыўма гәплерден анағурлым абзал. Бундай мағлыўматлардың қәдири ўақыттың өтийи менен арта береди.

Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебият институтының гүллеп турған жыллардағы қарақалпақ тилиниң тарийхы хәм диалектологиясы секторының илимий хызметкерлери халықтың аўызеки сөйлеў тилиниң өзгешеликлерин үйрениў бойынша ҳәр жылы үш ай Қарақалпақстанның барлық районларында илимий экспедицияда болып әңгиме билетуғын ески адамлардың аўзынан сөз жазып алатуғын еди. Сондай сапарлардың ўақтында сектордың хызметкерлери тәрепинен жыйналған оғада бай сөз материалларының арасында Ерназар Алакөз жөнинде айтылған әңгимелер де орын алған еди.

Қахарман бабамыздың турмысынан, минез-құлқынан гейбир белгилерди аңдататуғын гүрриң үзиндилеринен келтириу дыққатқа ылайық.

Т.Бегжанов 1957-жылы, сентябрь, октябрь айларында Тахтаөпир, Қараөзек, Кеңес районларынан жыйнаған материаллардың арасында Қараөзекли урыуы қолдаулы, қайып қараған, Қ.Хожаназаровдан жазып алынған мағлыұматты ушыратамыз.

„Маман бий Ерназар алакөзге айтып берген сөзинен: Бир буға болған екен, бул буға маллардан хешбир малларды алғызбайды, жолбарысты сүзип, шақына илдирип аўылға алып келипти. Енди буғаның көкиреги өсе баслайды. Сөйтип мениң теңим сыйырлар емес екен деп, жылқылар менен жолдас болайын дейди. Бир күни буларды қасқырлар қамап, буғаның бир өзи қалып қойыпты, өлдим азарда қара маллар келип буғаны айырып алыпты. Ерназаржан, сен жылқы тәризли адамлар менен жолдас болайын деп жүрсең депти“.

1960-жылы, 20-октябрде илимий экспедиция ағзасы мархум Оразақ Бекбаұлов Мойнақ районы Порлытаў балық заводында 67 жасар Сейтнияз Қасым улынан, Ерназар Алакөз туұралы мына гүрринди жазып алған:

„Ерназар 12 жасында Хийўаға барып ханнан хәмел сорапты. Оған Шамал деген хәмелди берипти хан. Келгеннен кейин ким болыўына қарамастан қырман басына бир батпан дәнге питим қылып тапқан-тутқанын қоржынға салып гүзде ханға және барыпты. „Мынаў тапқаным, шамал болса дәўлетиң жүреди, шамал болмаса хеш нәрсе түспейди, басқа хәмел бер маған депти ханға. Оған басқа бир хәмел берипти. „Хәр ат басына 12 теңгеден ала бер“, -депти. Хийўаға бир қоржын теңге алып тағы да барыпты. Басқа хәмел сорапты. Бул сапары хан пәйекшилик хәмелин берипти. Ерназар шеккеннен де, шекпегеннен де ақша ала берипти. Қыста хан шақртыпты. Ерназар Хийўаға барыпты. Пәйекшиликтен алған пулын қоржынға толтырып алып барыпты, хан ырза болыпты. Ақ пышақ тағып жығалы мөр берипти, 12 ақсақаллықтың қазыўын, салығын жыйнауды тапсырыпты. Еки атқа теңге жүклеп Хийўаға барыпты. Апарған теңгесине Ерназарды төрттен бир қылажақ болыпты. Сонда Ерназар: „Қарақалпақларда төрттен бирге дийқан жүрмейди, мен мынаў қара сартларың менен тең боламан ба, алмайман“, депти. Ашыўланып Қарабағ деген жерге барып күнде бир қойды сойдырып жеп жата берипти. Ерназарға хан төрт нөкер жиберипти, сартларға қылышын бир силтегенде қашып кетипти. Ерназар Қалли жағысқа келип 60 бийди бир алма

менен ант қылдырып хәр ақсақаллыққа 25 нөкер салып Ерназар Хийұалылар менен жаў болғанлығын дағазалайды. Хәр бәндиргиге нөкер қойыпты. Шоңқы деген жасауылы услап алып Ерназарды зинданға салады. Турым бий барып Ерназарды сорайды, бермейди, ханның тойында палұанлар гүресип атыр екен. Турым бий ханға: „Күш деген нардан шығады, бизиң бир нарымыз бар еди, соны гүреске салсаң қәйтеди?“,- депти. Хан пәтент берипти. Ерназарды гүреске салардан бурын 4 күн бағыпты. Күнде бир қойды жеп жата берипти. Ханның бас палұаны Теке сарықты жығыпты. Шоңқара Нурай қара бас, Турым бийлер барып той үстинде Ерназардың гүнасын кешириң деп ханға барыпты, тойдан кейин жиберипти“.

Ерназар Алакөздің хан палұаны менен гүрескени туўралы гүрринди сол 1960-жылы, сентябрь, октябрь айларында Мойнақ районында илимий экспедицияда жүргенде экспедиция ағзаларынан С.Қаниязов хәм Х.Хамидовлар Порлы таўда жасайтуғын 80 жасар М.Байманов деген кисиден жазып алған еди. Бул гүрринде хан палұаны менен болған гүрес толығырақ баянланған хәм Ерназар Алакөздің адамгершилик сыпатын көрсететуғын деталлар орын алған.

„Хийұа ханының қоңыраулы Түйе палұаны болған. Оған хан жийә берип отырған. Сонда бир тойда қазақ, түркмен, қарақалпақлардан шығатуғын адам бар ма дегенде ҳеш адам болмапты. Сонда Турым бий деген киси „Тақсыр, өзиңиз зинданға салып қойған бир киси бар, соны бир салып көрсеңиз екен“, - депти. Сөйтип Ерназарды зинданнан шығарып әкелипти. Ерназардың мурты өсип, сақалына түскен, шашы өсип бетине түсип кеткен екен. Хан айтыпты: „Бар, үш күн жатып дем ал, шаш, сақалыңды алдырып кел“, - депти. Ерназар үш сааттан кейин келип: „Тақсыр рухсат етиң“, - депти. Ерназар қоңыраулы палұан менен тутысыўға ортаға шыққан. Сонда қоңыраулы палұан оннан „кәсибиң не?“,- деп сорағанда „кәсибим беллесиў“ деген. Гүрес басланған. Ерназар шығысқа ийтерип, соң батысқа қарай ийтерип ханның алдына әкелип жықпақшы болған. Сол жерде „Я ҳәзирети Палұан ата“, - деп көтерип урып қабырғасын сындырған. Соннан кейин хан оны „азат еттим“, - деген. Сонда Ерназар айтқан „Тақсыр, қәхриғазабыңа ушыраған алты жүз адам бар еди, соннан үш жүзи өлип қалды. Мен зинданнан кеткенде жыласып қалып еди. Жиберсеңиз солар менен бирге жибериң, болмаса мен орныма барып жатаман“, - деген. Хан сол үш жүз адамды да азат еткен. „Елиңизге қайтың“, - деп көп ат, түйе берген, бирақ оларды алмай елине жаяў кеткен. „Өгизликке Ораз зор,

шешенликке Арзы зор, Майлы шеңгелден өткен соң, бәринен де дәкең зор“, - деп Ерназар жолда Хийўадан киятырып ханның кемесин талаған“.

Халық аңызларында Ерназар Алакөз жөнинде эпсана характериндеги усындай мағлыўматлар сақланып, оларда карақалпақ халқының миллий қаҳарманы болған бабамыздың өмири, ерлик ислери тәрийпленип келмекте. Булар туўралы ҳәзирги жас әўладларға көбирек түсиндирилсе жаман болмайды. Бабамыздың атынан жазылған хатта айтылғанындай, ол усы аймақтағы барлық халықлар бирлесип зулымлыққа, адалатсызлыққа қарсы гүреске басшылық қылған тулға.

ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТШИЛИГИ ТАРИЙХЫНАН

М.Тлеумуратов, Ж.Бердиев, М.Палванов

*Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты
ӨзРИА ҚҚБ Тарийх, археология хәм этнография институты*

Қарақалпақ халқы әйемги халықлардан есапланады. Оның мәмлекетшилиги тарийхы әйемги түрк мәмлекетшилигинен, түркий халықлардың мәмлекетшилиги тарийхы менен тығыз байланысқан. Қарақалпақ халқының мәмлекетшилик тарийхы Хорезм мәмлекетшилиги тарийхы менен тығыз байланыста раўажланып Орайлық Азия халықлары менен өзбек, қазақ, түркмен, тәжик, қырғыз халықлары менен теңдей тарийхый жағдайларды басынан кеширген.

Орта әсирлер дәуиринде қарақалпақлар өз алдына халық хәм мәмлекет сыпатында белгили болып өз территориясына хәм мәмлекетлик белгилерине ийе болған. Әсиресе қарақалпақлардың мәмлекетшилиги XVI-XVIII әсирлерде күшейген. Өз территориясын, елин, халқын сыртқы басып алыўшылардан қорғау ушын өз армиясына, мәмлекетлик аппаратына хәм басқа да мәмлекетшилик белгилерине ийе болған. XVIII әсирде рус дереклеринде қарақалпақ мәмлекети туўралы, оның басқа мәмлекетлер менен байланыслары туўралы көплеген дереклер бар. Өз алдына ғәрезсиз мәмлекет сыпатында қарақалпақ мәмлекети Россия, Бухара, Хийўа хәм басқа мәмлекетлер менен дипломатиялық саўда байланысларын орнатқан. Оның айқын дәлийли сыпатында усы дәуирдеги қарақалпақ ханы Ешмухаммед хан Россия императоры Петр I менен дипломатиялық хәм саўда қатнасықларын орнатқанлығы теңдей болып мәмлекетлик шәртнама дүзип қарақалпақ ханлығы менен Россия ортасында хәр тәреплеме байланысларды беккемлеў туўралы дүзискен шәртнамасы еки ел ортасындағы қатнасықларды раўажландырыўда үлкен әхмийетке ийе болған.

XVIII әсирде қарақалпақ ханлығында бийлердин, хожалардың атқарған хызмети жүдә жоқары болып ел басқарыўда сыртқы мәмлекетлер менен қатнасық ислеринде үлкен хызмет атқарған. Соның менен бирге мәмлекетлик ислерде батырлардың роли жоқары болған. XIX әсирдин басында Хийўа ханларының қурамында болған қарақалпақлар бурыннан киятырған мәмлекетшилик ел басқарыў ушын жүдә көп хәрекетлер болған. Бул хәрекетлер басында қарақалпақ хәм бийлери турған.

Әсіресе Ерназар бий қарақалпақ мәмлекетшилигин дүзиу ушын өз алдына мәмлекет қурыу ушын үлкен жұмыстар алып барған. Оның қарақалпақ ханлығын дүзиу ушын жүргізген мәртлик гүреслери халық ядында, жазба тарийхый дереклерде әсіресе Бердақ, Өтеш қусаған тарийхшы шайырлар шығармаларында жазылып қалған. Олар Ерназар бий басшылығындағы халық көтерілис тарийхын үйрениуде қымбатлы тарийхый дерек болып есапланады. Бердақ мағлыұматы бойынша қарақалпақ ханлығының ағасы Ерназар болған. Ол Қусбеги хызметин атқарған қазақ төрелеринен Зарлық ханды әкелип хан етип сайлаған. Ерназар бий мәмлекетти өз қолына алғаннан кейин Хожели қаласына барлық қарақалпақ бийлерин жыйнап алып кеңес құрған. Бул кеңес Әмиүдәрьяда көп кемеде Кеңес қылып, ғәзийнеге финанс пул жыйнап беллерине ақпышақ байлап қазы - суд органлары ўкиллери, әскерий күш жыйнап мәмлекетлик ҳүким орнатқан. Бердақ шығармасында Ерназар заманындағы оның ислеген мәсләхәт демократия принциплери туўралы мағлыұмат береді. Ол Ерназар Алакөз Хорезм ханлығы қурамына бийлик еткенлиги туўралы Бердақ мағлыұмат береді.

Ерназар бий мәмлекети көплеген еллер менен, соның ишинде Россия, Бухара, Қоқанд ханлықлары менен, түркменлер менен дипломатиялық қатнасықлар орнатқан. Бирақта қарақалпақларда өз алдына мәмлекет қурыу идеясы усы көтерілистен кейинде даўам еткен. Бул исти Патша Россиясы басып алыуы алдында Ережеп бий азғана ўақыт әмелге асырған.

1873-жылы Хийўа ханлығы патша Россиясы тәрeпинен әскерий күш арқалы басып алынған. Сол ўақыттағы қарақалпақлардың аға бий хызметин атқарған Ережеп аға бий Россияның басып алыўшылығына қарсы өзиниң наразылықларын билдирген. Усы басып алыўшылықтан келип қарақалпақ мәмлекетшилик белгилери пүткиллей сапластырылған.

Урыстан ҳәм урыстан кейинги жылларында Пиржан Сейтов, Наўрыз Жапақов ҳәм басқалар Қарақалпақстан мәмлекетшилигин экономикасын, мәдениятын раўажландырыўда салмақлы үлеси болған.

1960-1980-жылларда қарақалпақ мәмлекетшилигин раўажландырыўда, басқа республикалар менен байланысларын бекемлеўде Қаллибек Камалов, Ережеп Айтмуратовлардың салмақлы үлеслери болған.

Ғәрезсизлик жылларында Қарақалпақстан Республикасы
өзиниң мәмлекетшилигин раўажландырыўда Қарақалпақстан
Жоқарғы Кеңеси ҳәм Министрлер Кеңеси басқа да
мәмлекетлик органлардың атқарып атырған хызметлери
мәмлекетшилигимиз тарийхында үлкен роль ойнайды.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚЫНЫҢ МИЛЛИЙ
МӘМЛЕКЕТШИЛИГІН ҚАЙТА ТИКЛЕҮДЕГІ
ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДІҢ ҮЛЕСІ
Қ.Наимов**

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Қарақалпақстан тарихшыларының кәрұан басы - тарих илимлеринің докторы, профессор Сабыр Камалов «Қарақалпақ халқының мәмлекетшилигі қарақалпақларда Октябрь аударыспағынан алдыңғы узақ әсирлер дауамында болып келди. Мәмлекетлик дүзим қарақалпақларда оның халық болып қәлиплесіу ұақтынан басланды» – деп жазды (1). Мәмлекетлигі болмаған халықтың узақ жасауы мүмкин емес деп тастыйықлайды ол.

Өз дәуиринде Маман бий XVIII әсирде Қарақалпақ елшилерин басқарып қарақалпақ миллий мәмлекетлигин тиклеу хәм беккемлеу ушын Россия императорына Елизавета Петровнаға өз панасына алыуды өтиниш етип оннан жарлық алып киятырғанда 1743-жылы Қазақтың киши жүзи ханы Абылхайырдың адамлары қарақалпақлардың енди орыс патшасына бағынатуғынын билип оларды өз қол астында сақлап турыу ушын жарлықты тартып алған. Кейин Абылхайырхан жарлықты поручик Гладышевқа берген ол император кеңесгөйи Неплюевқа тапсырған болыуы итимал. Себеби ҳәзиргеше сол жарлық қайерде екенлиги белгисиз.

XIX әсирге келип Хийуа ханы езиушилигине қарсы қарақалпақлар Ерназар Алакөз басшылығында 1855-1856-жыллары көтерилис баслаған. Қазақ төресинен Зарлықты хан көтерип пүткіл қарақалпақ, Арал бойы өзбеклери, қазақлары хәм түркменлери жәмлесип Хийуа ханына қарсы гүрескен хәм бул көтерилис интернационаллық характерге ийе болған. Ерназар Алакөз 60 бийдің антын алды. Бирақ он төрт урыудың айырым бийлер кенегес Ерназар бала бий, маңғыт Сайыпназар бийлердің сатқынлығы арқасында 1856-жылы 12-июнь күни түнде Шоңқы деген руулас ағайини қорғанды аралап жүрген Ерназар Алакөзди атады. Ерназар аұыр жарадар болып, өзиниң қара үйине келип өледі.

Халық аұзынан жыйналған бир аңызда «Хийуа әскерлери қорғанды алыудан үмитти үзген еди. Егерде усы қиянетшилик иске аспағанда еки күннен кейин олар қорғанды таслап кететуғын еди» делинген (2). Егерде биз Махмуднияз жасауыл басының сол күнлери қорғанның қасынан Хийуаға Матмурат дийуан бегине жиберген хатына дыққат аударсақ, бул аңыздың

раслығына исенеміз. Көтерілісшілерді болса қорғанның сыртындағы халық қоллап-қуғатлап, оларға жәрдем бергенлигі мәлім. Бірақ көтерілісшілердің басшысы Ерназар Алакөздің қыянетшилик пенен өлтирилиуі көтерілисті жеңіліске алып келді (3).

Нәтижде 1855-жылдың ноябрінде басланған қарақалпақ халқының халық азатлық күреси 1856-жылдың июнь айының ортасында сегіз айдан соң кенегес бала Ерназар бий усаған қарақалпақ бийлеринің сатқынлығы нәтижесінде Хийұа ханы Сейт Мухаммед хан тәрәпинен аяұсыз түрде бастырылды.

Махмуднияз жасаұыл басы Ерназар Алакөздің гелесин алып Хийұаға қайтады. Ерназар Алакөздің денесин халық қорғанның түслик тәрәпине жерлейди. Ерназардың ағасы Искендер хәм үлкен баласы Хожеке Хийұада дарға асылады. Екинши хаялынан болған кишкене баласы сегіз айлық Мамбетназарды халық қыз кийимин кийгизип аман алып қалады (4). Ерназардың жас хаялын Хийұалылар көтерілисті бастырыұға белсене қатнасқан қолдаұлы урыұынан Мамыт бийге береді. Ерназардың анасы Қумар менен үлкен хаялын Хан ақ үйли етип сақлайды. «Оларды көп сынақлардан өткергеннен соң Сейт Мухаммед хан, Ерназардың батыр болғанлығы себеби анасы батыр екенғой»- деген екен. Бір жылдай өткеннен соң қазақлардың Батық деген бийи Хийұа ханына қәтере салып Ерназардың анасы Қумарды елине қайтарады. Қумар аналық 1861-жылы дүньядан өтеді.

Хийұа әскерлери хәм Ерназар кенегес пенен Сайыпназар бийлер болған қарақалпақ бийлери 1856-жылы 25-июньде Хийұаға келеді. Сейт Мухаммед хан көтерілисті бастырыұға белсене қатнасқанларды сыйлықлаұ үшін 1922 тилла (алтын) бөлип шығарады. Сыйлық алғанлардың ишинде көп сыйлықларды көтерілисті бастырыұға белсене қатнасқан урыұ басшылары алған (5).

1858-1859-жылы Қоңыратта хан әмелдарлары сиясатына қарсы көтеріліс шығарды. Көтеріліс 1859-жылдың жазына шекем даұам етеді. Бірақ булда бастырылады. Нәтижде Сейт Мухаммед хан қарақалпақларды басқарыұ тәртибине үлкен өзегерис киргизиұге мәжбүр болады. Бурын олардың басқарыұ тәртибиндеги ең үлкен лаұазым бий болып есапланады. 1859-жылдан баслап бийлер (Қоңыратлыларда 44 он төрт-урыұда 45 бий болған) аталықларға бағынатуғын болды. Барлығы болып төрт аталық, соның ишинде еки аталық қоңыратлыларда, еки аталығы он төрт урыұда болды. Аталықлар Беглер бегиге бағынатуғын болды. Хәммеси еки Беглер беги бирейи

қоңыратлыларда, екіншиси он төрт урыўда болды. Оған қосымша Беглер беглердің орынбасарлары ретінде екі найып лаўазымын орнатты. Оның да биреуі қоңыратлыларда, биреуі он төрт урыўда болды. Бийлердің, аталықлардың Беглер беги хәм олардың орынбасарлары жұмысыларына байқаў жүргизип, хан менен тиккелей бирге ислесетуғын Аға бий деген ең жоқарғы лаўазым орнатылды. Бийлер ортасындағы ең абройлы қыпшақ Ережеп бийге берилди (ол 1873-жылға дейін, яғный Хийўаны Россия жаўлап алғанға дейін Аға бий болып келди) (6).

Беглер беги лаўазымы бирінши гезекте қарақалпақлардың көтерілисин басыўға белсене қатнасқан 50 тилла сыйлық алған манғыт урыўынан Сайыпназар бийге берилди. Екінши, болып ол лаўазымды Қоңыраттағы көтерілисти бастырўға белсене қатнасқан қоңырат теристамғалы урыўдан Қабыл бий алды. Олар найып болып бес сары урыўдан Халмухаммед хәм қолдаўлы урыўынан Шержан бий бекитилди. Аталық лаўазымын Сейт Мухаммед хан бирінши гезекте көтерілисшилеге қыянетшилик етип 50 тилла сыйлық алған бала Ерназар бийге берген (ол усы лаўазымда 1863-жылы ханның Урал бойларына шабылыўын басқарған). 1872-жылы ханның елшиси сыпатында Оренбургқа барып қайтқан. Оннан кейін қыпшақ урыўынан Сырым бийди, қолдаўлы урыўынан Ораз бийди хәм молла Мамыт бийлерди аталық лаўазымына қояды.

Солай етип, Сейт Мухаммед хан 1855-1859-жыллар арасында ханлыққа қарсы болып өткен екі көтерілистин нәтийжесинде қарақалпақларды өзлерин-өзлерине бағындырып, басқарыў системасын орнатыўға мәжбүр болды. Халықтың бийлерге, бийлердің аталықларға, аталықлардың Беглер бегиге, Беглер бегилердің Аға бийлерге, Аға бийлердің ханға бағыныў тәртиби бул мәмлекетлик системаның белгисет. Енди қарақалпақлар ханлықтың қурамындағы мәмлекет формасына ийе болды (7). Демек, олардың мәмлекетшилиги XIX әсирдің ортасында қайта тикленди. Бул, әлбетте, ханның өзиниң ықтыяры менен емес, ал Ерназар Алакөз усаған халық қахарманларының күш салыўларының нәтийжесинде иске асты. Бирақ, қарақалпақлардың усы қәлиптеги мәмлекетшилиги 1873-жылдың май айына дейін, яғный орыс патшашылығы Хийўа ханлығын жаўлап алғанға дейін даўам етти. Усы жылдан баслап Патша хұкимети қарақалпақларды екиге бөлип таслады, бир бөлеги Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде Хийўа ханлығы қурамында қалды, бир бөлеги дәрьяның оң

тәрәпинде Россия қурамында қалды. Россия қурамындағылар түрлі волстларға бөлинип жасады (8). Солай етип, қарақалпақлардың мәмлекетшилиги сапластырылды.

Кенес ҳүкімет дәуиринде 1924-жылы гүзинде Қарақалпақ Автономиялы областы Қазақстан АССР қурамында дүзиліп қарақалпақлардың мәмлекетшилиги қайтадан тикленди. Бул исте қарақалпақ халқының миллий қаҳарманы Аллаяр Досназаровтың хызметі үлкен. 1930-жылдан баслап Қарақалпақстан Автономиялы областы РСФСР қурамына өтип 1932-жыл март айында Қарақалпақстан АССР дүзилди. 1936-жылдың 5-декабрьден баслап ҚҚАССР Өзбекстан қурамына өтті. Ал, ғәрезсизлик шарапаты менен Суверенли Қарақалпақстан Республикасы болып Өзбекстан қурамында жаңадан раўажланып киятыр.

Президентимиз Ислам Каримовтың сөзи менен айтқанда, «Әдиллик хәм теңлик, азатлық хәм еркинлик ушын гүрескен Ерназар Алакоз, Аллаяр Досназаров усаған халық қаҳарманларының, мәрт, ер жүрек қарақалпақ перзентлериниң арзыу әрманлары иске асты» (9). Демек, Ерназар Алакоздиң көтерілиси қарақалпақ халқының миллий мәмлекетшилигин қайта тиклеуде өз үлесине ийе екен.

Сонлықтанда Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры, Өзбекстан қаҳарманы Ибрайым Юсуповтың «Ерназар Алакоздиң естелигине» деген қосығында:

Кешир ессиз бабам, келдим қасыңа,
Саған алып келген гүлимде жоқ бир.
Ақлықларың қорқа-қорқа басыңа,
Еплеп белги салған оғанда шүкир.

Хәзир сондай заман, сен әрман еткен,
Шалқып есер ғәрезсизлик самалы.
Сен хәм Аллаярлар жан пида еткен,
Бул дарханлық азатлық заманы.

Журтлар сиздей бабаларын яд етип,
Ас берип, ҳаққына дууа қылмақта.
Бизлер сениң руўхынды шад етип,
Жарамадық жөнлеп еске алмаққа (10).

Мине, халық шайыры жырлаған ўақыя халық батыры Ерназар Алакоздиң туўылғанына 200 жыл толыўына арналған илимий конференцияда иске асып отыр.

ЭДЕБИЯТЛАР

1. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қалыптесуі және оның мемлекетшілігінің тарихынан. Нөкіс. //ӨзРИА ҚҚБ «Хабаршысы». 2001. №3. 3-6.
2. Камалов С. Қарақалпақтар XVII-XIX ғғ. Ташкент. Фан. 1968. с.220.
3. Камалов С. XIX-ғасырда қарақалпақтардың мемлекетшілігіне тикленген қаһарман. Нөкіс. Қарақалпақстан. 2006. 24-6.
4. Камалов С. Көрсетілген мийнети... 25-6.
5. Сонда... 25-26-66.
6. Камалов С. XIX-ғасырда қарақалпақтардың мемлекетшілігіне тикленген қаһарман. Нөкіс. Қарақалпақстан. 2006. 32-33-66.
7. Камалов С. Көрсетілген мийнети. 33-34-66.
8. Камалов С. Көрсетілген мийнети. 34-6.
9. Каримов И. Янгича тафакур заман талаби. Т. VI. Тошкент. 1998. 268-6.
10. Юсупов И. Өмір саған ашықпан. Сайланды шығармалары. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1999.

ЕЛ НАМЫСЫН КӨТЕРГЕН НАР

А.Сатаев

Хожели Агро-экономика колледжи

Ерназар Алакөз...

Бул исимди тилге алынганда қалби титиркенбейтуғын, кеўлин өзгеше бир сезимлер бийлемейтуғын қарақалпақ табылмаса керек.

Халық азатлық хәрекетиниң басшысы, сиясий искер, палўанлық хәм батырлық, өз халқына меҳрибанлық қәсийетлерин бойына жәмлеген бул инсан алыс XIX әсирде жасап кеткен болса да, «Таў алыслаган сайын бәлент» дегениндей, арадан қанша жыллар, әсирлер өтсе де халқымыздың есинде мәңги сақланып, қалбинде мөрленип қала береді. «Миллий қаҳарманы бар халық – бахытлы-халық» деген екен қайсы бир данышпан. Демек, биз бахытлы халықыз деп мақтаныш етиўимизге толық ҳақылымыз. Себеби, Ерназар Алакөз қарақалпақ халқының миллий қаҳарманы сыпатында тарийхта қалған адам.

Қарақалпақ халқында мәртликтің, батырлықтың, әдилликтің, палўанлардың, еркинликти сүйер инсанлардың ҳақыйқый үлгиси болған Ерназар Алакөз 1805-жылы ҳәзирги Мойнақ районының аймағындағы Тоғыз төре деген жерде халық тарийхында өшпес из қалдырған уллы Айдос бийдің иниси Мыржық (Миршах) батыр хәм Есенгелди мәҳремниң қызы Қумар аналықтың шаңарағында дүньяға келди. Әкеси Мыржық батыр XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басындағы халық азатлық гүресиниң қаҳараманларының бири болса, анасы Қумар өз дәўириндеги ақыллы, сулыў, ғайбар хәм сөзге дилўар ҳаяллардан болды. Әйне усы шаңарақта дүньяға келген Ерназар жаслайынан бойына батырлық, ақыллылық сыяқлы жоқары адамгершилик пазыйлетлерди сиңирип өсти.

XIX әсирдің орталарында Әмиўдәрьяның куяр аяғында қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар хәм түркменлер Хийўа ханлығының қатты езиўшилиқ сиясаты астында жасады. Бул езиўшиликке артық шыдамаған халық 1855-1856-жыллары миллий азатлық гүреске көтерилди (1). Әйне усы көтерилистиң басында қарақалпақ халқының даңқлы перзенти Ерназар Алакөз турды хәм 1856-жылы 12-июньде саўашта қаҳарманларша қурбан болды. Көтерилис ҳаққында илимпазлардың мийнетлеринде, жазыўшы-шайырлардың шығармаларында жетерли мағлыўмат берилгенлиги себепли биз оған емес, ал Ерназар Алакөздің палўаншылық хызметлерине

тоқталғанды мақұл көрдик.

Хәр бир халық – тири шежире. Көпті көрген ақсақаллы ғаррылардың XX әсирдің басларында жазып алынған әңгимелерге қарағанда, Ерназар Алакөз арысландай айбатлы, жолбарыстай ғайратлы палұан болған. Ол Хийұа ханының сарайындағы қос өркешли қара нарды көтерген. Иранның Теке Салық лақаплы шынжырлы пилтабан палұанын жығып, Хорезм ойпатлығындағы пүткил түркий тиллес халықлардың намысын ылайықты түрде қорғаған.

Халық арасында «Ерназар Алакөз әрұақы – «жолбарысшы» палұан еди, батырдың басқа палұанлардан айырмышылығы оның жауырын омыртқасының еки шетінде, палұан сүйегинен жамбасына шекемги аралықта жуұанлығы қос билектей булшық етлери болған еди» деген де гәплер бар. Ол гүреске шыққанда әмел қолланыұды билмеген, өзи менен гүрескен палұанды дәслепп тикке қол ушына көтерип, соннан кейин жерге қақ жауырынынан түсиреди екен.

Ең дәслепп Ерназар Алакөз өз аұылындағы той-мерекелерде өзи қатарлы жигитлер менен гүрес тутып баслаған. Оның құрдағы жеңислери туұралы халық аұзында көплеген қызықлы аңыз-әңгимелер бар. Олардың биринде айтылыұынша, Ерназар Алакөз өз аұылының бийлериниң атқосшысы сыпатында Хийұа ханының тойына барады. Тойдың құрында хан палұаны өзиниң қарсыласларын шетинен жығып, тойдың үшінши күнинде оған қарсы шығатуғын ҳеш ким табылмайды. Сонда хан палұаны «енди маған жүрек етип ортаға шығатуғын адам жоқ, байрағымды бериң» деп ханға мақтанады.

Хан палұаны менен гүресийди әрман еткен жас Ерназар өзиниң бийинен рухсат сорайды. Бий дәслепп қайылшылық бермеген болса да Ерназар Алакөз қайта-қайта сорапп қоймаған соң илажсыз рухсат бериўте мәжбүр болады. Ерназар шешинип ортаға шығады. Хан палұаны қатты қәхер менен келип, Ерназарды олай-булайына қаратпай ылақтырып жибермекши болды. Бирақ, Ерназарға күши жетпейди. Өз гезегинде Ерназар хан палұанының белинен қапсыра қушақлаған пайытында, оның аұылынан келген бий «Көтер, нарым!» деп бақырып жибереди. Бул сөзден кейин Ерназардың бойында ғайры тәбийий күш пайда болып, хан палұанын қол ушына көтереди ҳәм құрға жыйналған халықтың алдынан бир айланып, ханның алдына апарып шалқасынан түсиреди.

Палұанның жығылып қалғанына қатты қәхери келген хан қарақалпақ бийин алдына шақырып алып:

- Нарыңыз қанша жүк көтеретуғын еди? – дейди ашыў

менен.

- 25 пуд жүкті көтереди, - дейди бий. Буны еситкен Ерназар: «Егер ханның палұанлары жүк көтере алмайтуғын болса, хан ушын да 25 пуд жүк көтеремен» дейди. Бул сөз ханның бурынғыдан да бетер қәхәрін келтирип, дәрхал 50 пуд жүк әкелиўди буйырады. Ерназар 50 пуд жүкті көтерип, қурды бир айланады ҳәм ханның алдына келип түсиреди. Хан илажсыздан Ерназар Алакөзге байрақ бериўге мәжбүр болады.

Усы ўақыядан соң Ерназар Алакөздің палұанлық даңқы Хорезм топырағына жасын тезлигинде тарайды.

Ерназар Алакөз «Елим ел болсын, теңлер ишинде тең болсын» де пат белине минип азатлық ушын дабыл қаққан ел азаматы. Сонлықтан да оның исмин қанша ардақласақта арзыйды. Бүгинги күнде республикамызда оның аты менен аталатуғын қайырқомлық қоры ҳәрекет етип тур. 1993-жылы 16-17-апрель күнлери усы қордың шөлкемлестирилиўи менен Нөкистеги «Туран» стадионында Ерназар Алакөздің естелигине арналып миллий гүрес бойынша өткерилген республикалық турнир еlege шекем дуйым журттың есинде.

Жуўмақлап айтқанда халық азатлығы ушын өлимнен тайсалмаған батыр туўралы, нар көтерген палұан Ерназар бийдің образы ўақыт өткен сайын халқымыздың ядында мәңгиге сақланады.

ЭДЕБИЯТЛАР

1. Камалов С. XIX әсирде қарақалпақлардың мәмлекетшилигин тиклеген қахарман. Нөкис. Қарақалпақстан. 2006.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ ХӘМ ОНЫҢ ҚОШАДАРЛАРЫ

Т.Қанаатов

ӨзРИА ҚҚБ Н.Дәуқараев атындағы Тил хәм әдебият институты

Уллы Туран журтының түбирли хәм түпкиликли халқы болған қарақалпақлар өзиниң бай тарийхына ийе. Тәғдирдин қатал сынақларында қатайған қарақалпақлар қаншама қысыўметлерди бастан кеширсе де өзлигин жойытпады. Үзликсиз жаўгершиликлер ақыбетинен дағысқан ҳалларда да бөлинип барып биригип отырды.

С.Камаловтың көрсеткениндей, қарақалпақлар хәркыйлы заманларда да өз мәмлекетине ийе болып, оны мудары қорғап келди. Мәмлекетшилиги кйреген гезлерде де миллий дүзимди сақлап қалыўға урынды хәм усы мақсетлер жолында удайы гүреслер алып барды (1). Бундай қахарманлық хәрекетлердин басында халық мәпи ушын жанын қурбан етиўге таяр мәрт азаматлар ғана турды.

1855-1856-жыллардағы Хийўа ханлығы хүкимдарлығына қарсы халық көтерлисинде де Ерназар Алакөз баслаған ерлер усы жолды даўам еттирген еди. Ерназар Миршах улының бул қозғаланды шөлкемлестирўдеги шешиўши хәрекетлери, туңғыйықлы таярлығы, халықты изине ерте билиўи хәм өзиниң жеке ерликлери, тулға сыпатындағы уллылығы әўладлар ушын қахарманлықтың ҳақыйкый үлгиси болып қалды.

Ерназар Алакөз бенен мақсетлес болып, ел-журт еркинлиги ушын басын қәтерге тигип шыққан ерлер қатарында Ерназар палўанның, Қутлымурат батырдың, Серғазы Абылғазы улының, Алланазар Жанғазы улының, Алыўшы Қутлыбай улының, Пайзулла Қуўаныш улының исмлери айрықша аталады. Булар көтерилистин интагери хәм халық көсеми Ерназар Алакөзге қолға қол берискен қошадарлары болды (2).

«Алма жеген алпыс бий» шешими бойынша Зарлық төре — х а н, Ерназар бий — қ у с б е г и, Алыўшы батыр — и н а қ лаўазымына усынылған хәм бираўыздан мақуланған. «Қаратаў ойласығы» көтерилистин дурыс бағдар алыўына қозғаў болған. Бирақ базыбир бийлердин табансызлығы, екилениўшилиги бул хәрекетлерди ойласылған рәўиште алып барыўға иркиниш етип, көтерилис сәтсизликке ушыраған еди.

Ерназар Алакөз шейит болып, көтерилис саябыр тапқаннан соң, басшысыз қалған хәм ханға бас ийе қоймаған бираз батырлар айырым ел ағаларының кеңеси бойынша Үргениш журтының сораминан шығып кеткен. Бул мәселеде бийлер босқа қан төгилмеўди хәм халық қорғаны болған батырлардың аман қалыўын, арадан ўақыт өткенше олардың азырақ тасалай турыўын нәзерде тутқанлығы сезиледи. Бийлердин астыртын ойласығына муўапық, көтерилистин бел ортасында жүрген батырлардың көпшилиги усылай из жасырады. Акмаңғыт Ерназар

пал'ан дәр'яның арғы жағына - Сейилқан журтына өтеди (3). Зарлық төрениң ту'ысқанлары болмыш Серғазы хәм Алланазар султанлар алаш арасына кетеди. Пайзулла батырдың, Қосым пал'анның да Қырға кеткени мәлим. Ал Алы'ұшы батырға ерген бирнеше еренлер Ережеп бийдің мәсләхәти бойынша Бухарияға (Елибай үлкесине) барып ат басын тирейди.

Бул хаққында қарақалпақ халқының а'ұзыеки дәрәтпелеринде (аңызларда, дәстанларда хәм т.б.) бирқанша мағлы'ұматлар айтылады. Биз Ерназар Алакөздің зәңгилеси хәм қолқанаты сыпатында халық азатлығы гүресиниң басынан аяғына шекем болған усы Алы'ұшы батырдың көтерилистен кейинги тәғдирине қысқаша тоқталмақшымыз.

Халық а'ұзында «Қосақ мырза» дейип аты-ха'ұазасы жайылған атақлы Қоскелди сақының урпағы болған Алы'ұшы Қутлыбай улы сол кеткеннен Ақсу'ат аймағына барып көшин түсиреди. Бул үлкеде: басы Мыңбулақ, бир жағы Тамдыбулақ, соңы Аяқбулақ хәм Бесқақ аралығындағы алапта Басбулақ, Бесбулақ, Керизбулақ, Қосбулақ, Төсбулақ, Нурбулақ, Айбулақ, Ақбулақ, Жынысбулақ, Ә'үлийебулақ хәм т.б. онлаған булақлар, жаз ортасына шекем айдыны су'алмайтуғын қақ су'улары менен жылғалар мол болғаны ушын Елибай аймағының бираз жери «Ақсу'ат» аталған. Халық аңызларына қарағанда, Астыртын атланған қарақалпақ батырларының қай-қайсысы болсын хәр'уақыт Ақсу'атқа тоқтамай бир өтпеген. Алы'ұшы батыр да усы ортадағы өз ағайинлериниң қасына қоныс басады. Бул этирапта Қоскелди (Қосақ мырза) менен ту'ысқан Қойкелди батырдың туқымлары хәм оларға аталас болып келетуғын ә'уладлар да әде'уір бар еди.

Алы'ұшы Қутлыбай улы Бухар әмириниң дәрғайында болып, әмирлик батырларының дизимине алынады. Алы'ұшы менен бирге келген батырлар да Елибайда жайласып, бирқанша жыллар турақлап қалған. Тамды этирапына барған сол ерлерден Байман, Құлман, Шопырық, Тайлақ батырлардың исмлери белгили. Бул батырлардың өз орталарына кели'уи Елибай қарақалпақларына да айбат болған. Кәтқудалар оларға қоныс белгилеп, қудық қаздыртып берген. Елибай жериндеги «Шымбай», «Алы'ұшы», «Бесбатыр» деген қудықларды (мәканларды) жергиликли халық усы 'уақыялар менен байланыстырады.

Арадан бирнеше жыллар өткеннен кейин Ережеп бийдің хабар жиберий'уи бойынша Алы'ұшы батыр атамәканға жылыспақшы болады. Жер көрий'у хәм елдеги жағдайды били'у ушын алды менен баласы Дәниярды жибереди. Дәнияр келгеннен кейин Алы'ұшы батыр қатар отырған Жағалтай хәм Майлыбалта а'уылларынан да бирнешше хожалықларды өзлери менен бирге көширип, бабажуртқа қарай қозғалады. Көштиң тоқтаған мәнзили Шымбай менен Көкөзек аралығындағы «Әлиниң шеби» деген жер екен. Майлыбалталар ағайинлерине қосылса, Жағалтайлар да «Шанышпай көпир» деген

жердеги аталаслары арасынан қоныс алады.

Алыұшы батыр келиу сапарында Бердақ шайыр менен жолығысады. Туұры сөзли шайырға ырза болған батыр өзиниң астындағы атын ер-турманы менен сауғаға береді хәм оған қосып бир күймели түйени де сыйға тартады. Бердақ шайыр батырдың ерлигин хәм сақыйлығын тәриппеп, қосық шығарады. Бул қосықтың үзиндилери қарақалпақ фольклорының көптомлығына да киргизилген (4). Бердақ шайыр Елибайдағы қарақалпақлардың, өзи аралаған еллердин жай-күйин сорап, батыр менен бираз шер таркатысқан көринеде. Көрген-билгенин баянлаған батыр да гүрриң тийегин ағытқан екен. Алыұшы Қутлыбай улының туўған топырағына оралыу тарийхы қысқаша усылай.

Алыұшы батырдың исми Хийўа ханлығы тусындағы жазба дәреклерде ушырасады (5). Халық арасында **Алыұшы батыр**, **Алыұшы жүзбасы**, **Алыұшы бий** деген атақ-дәрежелери менен белгили бул тулға ҳаққында тарийхый гүрриңлер бираз сақланған. Биз усындай аңыздың бирин баспасөз бетинде де жәриялаған едик (6). Алыұшы батыр исми «Аманбай батыр» дәстанында да аталады (7). Батыр өмирине байланыслы базыбир дәреклер Ережеп ағабий туўралы китапшада келтирилген (8). Сондай-ақ, қолымызда Алыұшы батырдың шериклери туўралы қосымша мағлыұматлар да бар (9). Оны толықтырып, кем-кетигин анықлап жәриялаўды алдағы ўақыттың еншисине қалдырамыз.

ДӘРЕКЛЕР

1. Камалов С. Ерназар Алакөз - халық батыры. Нөкис. 1993. 6-6.
2. Ески қарақалпақ тилине тән сөз. «Қошадар» уғымы «Қосшы» («Қосшақ») түсинигине-дар Қосымтасы қосылыу арқалы (тәрепдар, жылаўдар деген сыяқлы) жасалған болып, бул сөз Қарақалпақлар тарийхына тийисли XVIII-XIX әсирлердеги ҳужжетлерде де қолланылған.
3. Сейилқан журты - түркимен елаты.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т. V. Нөкис. 1980. 334-6.
5. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., 1961. с.266.
6. Қанаатов Т. Алыұшы батыр. //Қарақалпақстан жаслары. 1993. 9-январь. 3 (6648).
7. Аманбай батыр (дәстан). Нөкис. 1992. 92-6.
8. Қыпшақ Ережеп бий... Нөкис. 1992. 28-29. 33-34-66.
9. Автордың дала жазыўлары. 1990. N2.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДИҢ ТҮРКИСТАНДАҒЫ УРПАҚЛАРЫ

Ахмет Омар улы

Түслик Қазақстан Ұалаяты Қарақалпақ мәдений орайы

мәсләхәтшиси

Түркистан қарақалпақлары өз тутаслығынан айырылып, өз тууысқаны менен турақлы қарым-қатнас орнатыу мүмкиншилиги болмаған гезлери де олардағы жағдайлардан сыртлай хабардар болып турған. Жан батыр, Аманбай батыр, Маман бий хәм Айдос баба ҳаққындағы тарийхый гүрринлер Түркистан қарақалпақлары арасында айтылып келиуи де сол дәуирдеги узынкулақ хабарлар арқалы болып турған.

Түркистан қарақалпақларында Ерназар батыр туўралы жеткен аңызлар да айтылады. Бул бойынша жазыушы хәм илимпаз, Мамытбек Жаңбыров изертлеп жүрген еди. Лекин, изертлеўшиниң қолында қандай мағлыұматлар бары белгисиз ҳалында қалып қойды.

Биз ол мәселелер менен жете таныс болмасақ та, өзимиз еситкен-билген базыбир дәреклерди жәриялаўды макул көрип отырмыз. Халық аўзындағы аңыздың қысқаша тәрип-тәўсипи мынандай: «Қарақалпақта Ерназар деген ер шығып, «халқыма ханлық алып беремен, журтымды бир жерге жыйнайман» деп жән-жаққа хабаршы атландырыпты. «Қоңырат питкенди, аты қарақалпақты Сырдың арғы тәрәпине өткеремең» деп өзи де берги бетке келип-кеткен екен. Сонда, Сырға келип қыслайтуғын Арқаның Қоңыратлары батырға өз елинен бир қызды қосып берип, «бизлер де сизге нийетлеспиз» деп оларды қарқаралы көш пенен жөнелткен. Ерназарға ең киши ҳаялы болған сол қыздың теги - Қоңыратларға араласып жүрген Жандар-Мүйтенлерден екен.

Ерназар батыр халықты жыйып, төреден хан сайлап, қамал турғызады. Сол күнлерде түскенине жылға жууық ўақыт болған киши келиншеги Арқаның арқарына жерик болғанға усайды хәм елин де сағынып жүрген көринеди. Төркин журтына барып қайтыўды өтинген келиншегине Ерназар батыр: «Руқсат Алладан. Қасыңа ес боларлық ини-қарындасларымды қосайын. Бой жазып келе ғой. Алдырар ўақ өзим хабар жиберермен», деп жанына аўыллас жақын-жууық бирнешеўин жолдас етип, оларды сән-салтанат пенен неше күнлик жолға шығарып салыпты.

Ол күнлери Ерназар батыр Хийўаның ханын сескентип, оның әскерлерине бас бермей турған екен. Ерназардың аты-хаўазасы да бираз журтларға мәлим болып қалған. Бирақ,

көп узамай иштен жансыз табылып, батырды жазатайым жазым еткени туұралы сууық хабар тарайды. Ерназар батыр қазаланған соң қамал алынып, «турымтай тусына, палапан басына» кеткен. Соннан кейін батырдың киши ҳаялы да өз елинде қалып қояды. Аман-есен босанып уллы болған. Батырдың киши ҳаялы өз өткирлиги ҳәм кәтқудалығы менен «Бийкемпир» атаныпты дейди. Усы күнде Орта жүздеги Қоңыраттың ортасында сол Бийкемпирдің жалғызы - баяғы баладан өрбиген туқым бар...»

Халық бул ўақияның өзін бирнеше түрлі етип айтады. Биз соның тек биреуін келтирип отырмыз. Аңыздың тамыры ҳақыйқатлықтан шығады. Шынында да Шымкент әтирапында «Ерназар балалары» деген топар бары рас. Олар Жандар урыўының ишине кирген. Өзлерін «Ерназармыз» деп атайтуғын бул әўлад ҳаслында Жандар урыўына жийен екен. Жандар урыўының ишине Тамалар, Көлеген-Қазаяқлылар да усылай сиңген. Сол ушын бул сырды шежире изертлеўшиси М.Жаңбыровтың билиўиниң жөни бар.

«Негизимиз қарақалпақтағы Ерназар батырдың туқымымыз. Көлеген де бизге бөтен емес» деген олар өзге қарақалпақ урыўлары менен қыз алыспай, бир-бирин жақын тутып келген. Жандар урыўының басқа тийрелери оларды жийен санап, «Ата-бабаларың бизге қул болып келген. Қулдаўлы деген лақабың соннан қалған» деп дәлкеклейди. Дурысында «Қулдаўлы» деген «лақап» мәнисиниң өзи Қолдаўлы тайпасының бузып айтылған аты. «Қолдаўына қолтамға басқан Қолдаўлы» - бул, Ерназар батырдың шыққан теги. Ал, «Бийкемпир» деген сөз де «Бескемпир» урыўының өзгерген аты болар, деп болжаўға толық негиз бар.

Бүгинги күнде Ерназар деген ат пенен белгили бул ата - жүзден аса шаңарақты қурайды. Олардың арасынан бирнешше жәмийетлик ғайраткерлер шығып отыр. Хәтте, пүткил Жандар урыўының да төрағасы (урыў ағасы) Ерназар топарынан.

Хәрқыйлы сиясий жағдайлар оларды узақ жыллар даўамында өз ата-тегин жасырып келиўге мәжбүр еткен. «Ерназар бабадан бери бес атадан өттик» деп жүрген олардың шежире есабы да Ерназар Алакөз дәуирине сәйкес келеди.

Қарақалпаққа тән бойы-сыны келискен, кескин-келбетинен айырылып туратуғын бул туқым өз тарийхын елес-елес ғана билгенликтен ҳәм бирдейине тосын жансызлардың жаманшылығынан қорғанып келгенликтен ата-тек қуўысуўға, шығысын жәрия етиўге жасқанып келген. Бул арада бизге белгисиз қанша тарийх бары сыр. Бирақ та Ерназар әўладының

мәңгілік ел
үәкиллери өз ара бас қосқанда «тегимиз җасыл, бабамыз батыр болған, Ерназардың ким экени менен дәреклесейик» деп бир-еки жерде сөз болғанлығы җаққында гәп шықты. Өзлеринен инта шықса, олар батыр руўхын да шад қылады, туўысқанлар табысады.

Жандар урыўының арасында өзлерин Ерназар топары менен аталас җәм еншилес деп билетуғын тағы бир көше бар. Олар да жийен болғанлықтан ел бул кирме топарды «Малай-Күшик» атап кеткен.

Киндик Түркистан жеринде Ерназар Алакөзге байланыслы ўақыя тарқалыўы усындай қарым-қатнасықлар себепли болыўы да мүмкин. «Халық айтса, қалп айтпайды» дегендей Ерназар Алакөз туқымларының Түркистан өңиринде өсип-өнип атырғанлығы да җақыйқат.

Олардың тарийхы илим ушын қунлы җәм жас әўладты ата-текти билиўге жетелейтуғын сабақ болып қалады.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ XVII-XIX ӘСІРДЕГІ ЭТНО-АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Ғ.Хожаниязов

ӨзРИА ҚҚБ Тарих, археология және этнография институты

Қарақалпақтардың XVII-XIX ғасырлардағы этно-археологиялық естеліктерді қалалар, бекиніс қорғанлар және хәулилер, қашылар, қарауылхана минарлар, сыйыныу құрылыстары, гидротехникалық құрылыстар (суұғарыу тараулары, плотиналар, көпірлер, суу өткізгіштер), суұғарылып егілген атызлар, жоллар және т.б. бірнеше түрлерге бөліуге болады.

Елимиз, Түркістан, Хорезм-масканым менің, Бесқала, теңіздің этирапы елим - деп ұллы Бердақ шайыр жазып кеткеніндей, әзелден «Бесқала» аталған (1). Халқымыз Шығысы Сырьдәрья, арқасы Арал теңизи, батысы Үстирт кеңислиги, қубласы Майлышенгел аралығын өз ишине қамтыған кең пайтахт территорияда жасаған. Оның Шымбай, Хожели, Қоңырат, Шаббаз (Беруний) және Шорахан (Төрткүл) киби өз дәуірінің административлик басқарыу, сыйыныу, мәдени-сауда бойынша орайлық қалалары Қубла Арал бойларында айрықша орын тутқан. Бул қалалардың хәр бири өзине тән қәлиплесип рауажланыу тарихына ийе және олардың айрымлары бойынша арнаулы илимий жұмыстар алып барылған (2). Бес қаланың әскерий бекиніс қорғанлары хаққында мағлыұматты Қоңырат қаласы мысалында айқын көриуге болады (3).

Орайлық Бесқала менен қатар қорған қалалар да болды. Бул қорғанлар жаугершилик уақытында бекиніп, паналау үшін хызмет атқарған. XIX ғасырдың орталарында үлкемизде болған Каульбарс қарақалпақтардың усындай үш жүзден аслам қорған-қалалары болғанлығын жазады. Буныңдай қорғанлардың құрылысы үшін орындар алдын ала таңданған және бул исте табиғый орталықтан шебер пайдаланылған. Қорғанлар бийік жерлерге, дәрья-каналлардың бойларына құрылған (Айдос қала, Серенқала, Кылышқала, Қудайберген қала). Егер қорған құрылысы үшін бийік орын табылмаған жағдайларда пайдаланыудан қалған ески қалалардың үстине салынған (Бестамқала). Бул өз гезегинде қалалардың қорғаныу мүмкиншиликлерин арттырыуда үлкен роль ойнаған.

Қала-қорғанлар планы бойынша тууры төртмүйешлик (Сас бий, Серен қала, Шоманайдағы Жаңақала, Аралбай қала,

квадрат (Қанлыкөлдеги Жаңақала), дөңгелек (Ерназар қала, Арзы қала, Кәпир қала) түрінде салынған. Қорғанлардың тийкарынан бир (Серенқала), ямаса еки дәрұазасы болған. Айырым қорғанлар үш дәрұаза, төрт бурышында төрт дин (Қоңыраттағы Жаңақала) хәм оқ атыў тесикшелери (бойницалар) менен (Серенқала) беккемленген. Барлық қорғанлар сыртынан енли хәм терең етип қазылған қәндеклер менен оралған. Иши суўға толтырылған бул қәндеклерден қойылған аспа көпирлер жәрдеминде өтилген.

Қорған-қалаларды қурылысы бойынша еки топарға бөлиўге болады; биринши тек жаўгершилик ўақтында ғана сол аймақта жасаўшы халықтың паналаўы ушын бекинис хызметин атқарған қорғанлар. Олар душпан топылысы ўақтында халықтың мал-мүлки менен паналаўы ушын қолайлы иши ашық майданшадан ибарат қорғанлар. Айырым ўақытлары олардың иши екиге бөлінген болып та келеди (Айдос қала, Серенқала). Екиншисине халық турақлы жасаған, ишинде пуқаралардың турақ жайлары менен сыйыныў қурылысларына ийе қорғанлар жатады (Ийшанқала хәм т.б.).

Орайлық қалалар хәм қорған қалалар менен қатар қорған хәўлилер бар. Бунындай қорған хәўлилер тийкарынан ири жер ийелерине тийисли болып, олардың бир топары турақлы жасаў ушын пайдаланылған (Орынбайқала, Ораз аталық), екинши топары мәўсимлик, яғный қысқы, ямаса жазғы резиденция хызметин атқарған (Арзықала). Қарақалпақ бийлери усындай қорған хәўлилеринде жаўгершилик ўақтында өзлериниң урыўласлары менен бекинип паналаған. Бийлердиң турақлы хәўли қорғанларында жасаў ушын зәрүрли барлық шараятлар менен қатар ибадат ушын мешитлерде (Ораз аталық) болған. Қорған хәўлилердиң бекинис дийўалларының сапасы қорған қалаларға қарағанда пәслеў болған.

Усы жерде қорған қалалардың айырымларының қурылыслары белгили шахслардың атлары менен байланыслы екенлигин атап өтиўимиз керек. Мәселен, Ақ қала, Шерғазы хан дәўиринде қарақалпақ бийлери Шахтемир хәм Ширдали бийлер тәрөпинен қурылғанлығы мәлим (4). Ал Айдос қала аталып киятырған естеликтиң тийкарында оннан бурын салынған, бирақ бир ўақытта бекинис хәм жағыс (пристан) хызметин атқарған, Ақ жағыс қорғаны жатырыпты. Айдос батыр дәўиринде бул қорған қайта тикленген хәм Айдос қала атын алған. Хәзирги ўақытта Өтеш қала аты менен белгили болып киятырған Жаңақала қорғаны тийкарында бизиңше

XVIII ғасырлардағы Маңғыт қала болуы ықтимал. 1787-жылы Маңғыт қала тұрғындары, Арал хұқимлигинің хәрекеттерін бастыруы барысында Хийуа ханы Мухаммед Амин инахтың пәрманы менен Аталық арна каналы бойына (хәзіргі Әмиўдәрйя районы территориясында) көшірилип, оларға сол жерде жаңа қорған қала салынған. Нәтижеде Аталық арна «Маңғытарна», тазадан салынған қала болса «Маңғыт қаласы» атын алған. Әлбетте, бул бағдарда арнаулы изертеўлер жүргизилсе қорған қалаларымыз тарихы бойынша көп анықлықлар киргизіўге болады.

Қорған-бекинислер менен қатар **минара** қурылыстары да бар. Жаңадәрйя менен Хорезм оазиси аралығындағы қурғақ хәм суў жолларын бойлап тикленген усындай минаралардың айырымдары хәққында рус архивлик дереклеринде мағлұматлар ушырасады (Каульбарс, Статкевич, Гришфельд, Галкин хәм т.б.). Бул минаралардың айырымдары бизиң күнлеримизге шекем жоқ болып кеткен болса (Қоблан ямаса қорғанша минарасы т.б.), айырымдары жығылып төбешикке айланған (Мурат шайқ, Сейит Несип), ал айырымдары бес-он метр бийикликте сақланған (Тақ минар, Қос минар). Минаралардың иши еки, үш қабат болып олардың жоқарысына дийўалларына орнатылған арнаулы қазықлар менен, ямаса арқан зәңгилер жәрдеминде шығылған.

Минаралар тийкарынан қам гербишлерден өрилген хәм планы бойынша шеңберди еслетеди. Олардың айрымдарының қурылыстарында пискен гербишлерде пайдаланылған (Сейит Несип).

Қарақалпақлардың этно-археологиялық естеликлериниң белгили бөлегин сыйыныў орынлар қурайды (5). Оларға мешит-медреселер, ханакохлар (қәлендерханалар), сондай-ақ, мемориаль сыйыныў хәм қәбир үсти киши қурылыстар жатады (мавзолейлер, намозгохлар, саханалар, қәбир тамлар).

Үлкемизде биз сөз етип отырған дәўирлерде онлап медреселер болған хәм олардан Тасмедресе (Назархан), Имам ийшан (Қырантаў), Қарақум ийшан (Шымбай), Пирим ийшан (Хожели), Қәлендер дағлы (Төрткүл), Сүйин ийшан (Кегейли), Ай Мухаммед ийшан (Шымбай), Қумөзек ийшанлары (Кегейли), Әбдирейим ийшан (Тахтакөпир) киби медреселер халық арасында кеңнен мәлим. Медреселерде Орта Азиядағы ири оқыў орайларында тәлим алған ахунлар шуғылланған (6). Ай Мухаммед ийшан (Айымбет ийшан) медресесинде, мәселен,

Бухара хәм Хийуа медреселеринде тәлим алған Аймухаммед ахунның үлкен баласы Хожанияз ийшан, киши баласы Ахмад ахун, ақлығы Мақтум ахунлар талабаларға сабақ берген. Медреселер бир хәм еки (Тас медресе, Қалендердағлы, Пирим ийшан хәм т.б.) қабатлы болып, олар бирнешше онлап худжралардан турған. Атақлы уламаларымыз елимизден сырт жерлерде де мешит медреселер қурып ағартыу ислерин алып барған (Гөне Ургенчтеги Маткарим ийшан мешит медресеси).

Мешитлердің барлық түрлерин (жума мешит, кварталлық мешит, намазгох) ушыратыуға болады. Жума мешитлер қалалар менен ири аўыллық орынларда, ал кварталлық мешитлер тийкарынан Бесқала киби ири қалаларда болған. Лекин, қарақалпақ мешитлериниң қурылысында, айрым дәстүрий элементлеринен басқа (қублаға-Меккеге бағдарланған михраб хәм оның қапталындағы имам ушын минбар), арнаулы стандартлар барқулла сақланбаған. Ал қала сыртындағы қәбиристанлардағы құрбан хайт хәм руўза хайт байрамлары күнлеринде хызмет еткен Намозгох-мешитлер ушын бул атрибутлар шәрт болмаған.

Мешитлер планы бойынша тийкарынан туўры төрт мүйешлик болған хәм олар еки (Бектемир ийшан, Марқабай қазы, Қошқар ата), ямаса үш (Ибайдулла ийшан) бөлектен турған. Жазғы хәм қысқы намаз оқыу заллары менен терис хайуан, сондай-ақ, мешит хызметкерлери ушын ханалар ибарат.

Мешитлердің намаз оқыу заллары туўры төрт мүйешлик, ямаса геометриялық шеңбер (Қошқар ата) түриндеги планға ийе болған. Олардың соңғысы ерте дәуірлерге тән болып есапланады. Мешиттиң жазғы бөлеги терис хайуанды еслетип барқулла оның арқа тәрәпинде орналасқан (Қошқар ата, Марқабай қазы хәм т.б.).

Қәбир үсти қурылысларға саханалар, қәбир тамлар менен мавзолейлер жатады. Олардан көп қурылыс материалларын хәм қурыу ушын мийнет талап етпейтуғын сағаналарды ески қәбиристанларда көплеп ушыратыуға болады (Мурат шайх, Күйик Сейит, Ахун баба, Қыран тау, Порлы тау, Қусхана хәм т.б.).

Қәбир тамларды айырым уақытлары илимде «төрт қулақ» - депте атайды. Қәбир тамлардың қурылысында көбирек олардың тийкарғы алдына (фасадына) итибар берилген. Қазақ

халқында қәбир тамлар «Сағана там» деп аталып, олар тийкарынан тастан төрт тәрептері бірдей етип исленген (7).

Мавзолейлер. XVII-XVIII әсирлерге тийисли мавзолейлер, планы бойынша, көпшилик жағдайда дөңгелек болып, олар халқымыздың қара үйлерин еслетеди (Мурат шайық, Күйик сейит, Имам ийшан, Әзизлер баба, Ахун баба хәм т.б.).

XVIII-XIX әсирлерге келип мавзолей қурылысында өзгерислер сезиледи. Мавзолейлер планы бойынша төртмүйешли көриниске ийе болады (Қыз әулийе, Пайғамбар қызы, Айырбахан хәм т.б.). Мавзолейлердің зияратханалары, көпшилик жағдайда **тилеұхана** хызметин атқарған.

Ханака-қалендерханалар үлкемзде орта әсирлерден мәлим болып (Сулайман Хаддадий Мусевий ханакосы) олар XX әсирдің басларына шекем пайдаланылып келинген. Усындай қалендерханалардың бири Шымбай қаласының түслик қапталында, Кетейли арна бойында болғанлығын Қ.Айымбетовтың еске түсириулеринен билемиз. Онда Шымбай қалендерханасы, оның жазыуынша, дөгереги таза, гүллер егилгенлиген, жүдә пайызлы орынға жайласқанлығы айтылған.

XVII-XIX әсирлердеги этно-археологиялық естеликлердің тийкарғы **қурылыс материалларына** пахса, қам гербишлер ислетилген. Көпшилик медреселер (Хожанияз бий медреселер (Қалендердағлы, Пирим ийшан медресеси) менен мавзолейлер (Ақбилек Айым, Рустем баба), сондай ақ қабир тамлар қурылысында пискен гербишлер пайдаланылған. Ағаш тийкарынан бастырыу, қапы, айна хәм мешит-медреселердің өрелери ушын пайдаланылған. Қәбир үсти құлпы таслар хәм өре ағашлардың астыларына жергиликли кәнлерден өндирилген таслар ислетилген. Архитектуралық қурылыстардың тырнақларына жер асты изейлерден сақлау мақсетинде дәр्या ултанынан алынған көк шеге, қамыс төселген, айрымларында жийде ағашларыда пайдаланылған.

XVII-XVIII әсирлерге тийисли этно-археологиялық естеликлерде төркини жүдә ерте дәуирлерге тән болған элементлер, соның ишинде нағыслар ушырасады (Кокше 3,Топырақ қала). Олардың арасында бизің эрамызға шекемги бир мыңыншы жылларға тийисли айырым нағысларды ушыратыуға болады. Бул нағысларды ата бабаларымыз мың жыллап сақлап келген хәм оларды өзлериниң монументал қурылыстарына шебер пайдаланған (8).

Солай етип, қарақалпақлардың этно-археологиялық естеликleri бойынша алып барылған типологиялық

изертлеулер халқымыздың XVII-XIX ғасырлардағы қорғаныстарының түрлерін анықтауға бірқанша мүмкіншілік берді. Сондай-ақ, олардың қадимгі хәм орта ғасырлардағы қорғаныстар менен дәстүрий байланыстарының анықланыуы халқымыздың ерте дәуірлерден усы аймақтағы тұрақлы отырықшылығын көрсетеди.

Әлбетте, халқымыздың этно-археологиялық естеликтери Орайлық Азияның, анығырағы Самарқанд, Бухара хәм Хийуа қалаларының әжайып архитектуралық қорғаныстары дәрежесинде болмаған менен, олар сол дәуірлердағы дүнья жүзи мәдений мийрас қорын толықтырыуда айрықша әҳмийетке ийе. Сонлықтан олардың тарийхын елде тереңрек үйрениуимиз тийис.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хоҗанизов Г. Les fortifications karakalpakes aux XVII-XIX siècles. // Karakalpaks et autres gens de l'Aral. Entre rivages et deserts. Caiers d'Asie Centrale, 2002. № 10; Хожаниязов Ф. Нөкис-Бесқала үлкесиниң сар кенти. Уллы кәрўан жолдың дәрбенти. //Қарақалпақстан. 2003. №1-3. с.17-19; Мамбетуллаев М., Юсупов О. Города и поселения каракалпаков в XVII-XIX вв. // Вестник ККО АН РУ. 2005. №1-2. с.95-106.
2. Кожажелдиев А.У. История города Турткуля (1863-1941 гг.). АКД. Нукус. 1996; Сайманов С. История города Кунграда (XVII-XIX вв.). АКД. 2001; Кудияров А.Р. История города Чимбая (XIX-начало XX вв.). Историко-этнологическое исследование. АКД. Нукус. 1999.
3. Хожаниязов Г. Оборонительные сооружения Бес калы Приаралья эпохи Хаким аты (на примере города Кунграда). //ТД Сулайман Бақырганий хәм оның дәуири. Нөкис-Кунград-2002. 55-56-66.
4. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. 1957. с.207.
5. Хожаниязов Г., Юсупов О. Қарақалпақстандағы мухаддес орынлар. Нөкис. 1994.
6. Карлыбаев М. Медресе в Каракалпакии XIX-начала XX веков. Нукус. 2002.
7. Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата. Онер. 1987.
8. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков. ТХАЭ. Т.III. М., 1958. с. 407.

ҚУМАР АНАЛЫҚ ХӘМ ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ

А.Р.Кудияров

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ халқының тарийхында хаял-қызлар арасынан жетисип шыққан белгили инсанлардың социаллық-сиясий, экономикалық хәм мәдений турмысқа белсене араласқанлығы хаққында көриўге болады. Тумарис, Гүлайым, Қумар анадай тарийхымызда орыңы бар инсанлардың өтмиште, халқымыздың турмысында ийелеген орны, биринши гезекте елим деп, туўылған жерим деп жасағанлығында.

Қарақалпақ хаял қызларының ўатан ғарезсизлиги, елимиздин азатлығы ушын алып барылған гүреслердеги батырлықлары, бүгинги әўладты тәрбиялаўда үлкен әхмийетке ийе. Олардан бизге илим хәм ағартыўшылықта, ўатан сүйиўшиликте, халқымыздың бирлигин сақлаўда хәм басқада тәреплеринен мақтаныш үлгиси қалған.

Тарийхқа көз жиберип қарасақ хаял-қызлар ерте дәўирлерден ақ жәмийетте өз орнына ийе. Олар өсип киятырған әўладты ўатан туйғысы сезиминде тәрбиялаўда, туўылған жерди сыртқы душпанлардан қорғаўда, семья уйытқысы болыў менен бирге елдин күдиретин бекемлеўде ерлер менен бир қатарда турып хызмет атқарған.

Грек тарийхшысы Эфор саклардың ерли-зайыпшылары арасындағы хәр қандай нәрседе тең хуқықлығын, адамгершилик пазыйлетлерин, ерли-зайып арасындағы мухаббаттың күшшилигин, душпанға қарсы гүресте батырлығын көрсетеди. Герадоттың «тарийх» китабында массагетлер маликасы Тумаристин Иран шахы Кайхысраў менен алып барған саўашы хаққында ўақыя бизге шекем жетип келген. Тумарис массагет қәўимлериниң баслығы хукимдар хаял болып, ел-журттың тынышлығы хәм абаданшылығын көзқарашығындай қорғайды. Тумарис үлкемизге басып келген душпанға да урысыў шәртлерин келисиўде мүмкиншилик берип, әдалатлы гүрес жүргизиўге шақырады.

Хаял-қызлардың ўатан қорғаў жолындағы азатлық ушын гүресиндеги мәртликтин үлгилерин кейинги дәўир тарийхымызда да көлеп ушырасады.

Ата-бабаларымыз ерте дәўирлерден-ақ, келешек әўладтың тәрбиясына үлкен жуўапкершилик пенен қараған. Бул олардың алдындағы улыўма туўылған жер, халқымыздың келешеги алдындағы қарызы хәм парызы деп есапланылған. Соның ушын да олардың арасынан Маман, Оразан, Амангелди, Айдос, Ерназар

Алакөз, Ережеп аға бий, Аллаярдай ели ушын гүрескен батырларымыз өсип шыққан.

Сонлықтан да ел басқарған бабаларымыздың ерлиги, даналық сөзлери, ел басқару тәжірийбелери өсип киятырған әуладты тәрбиялаудағы әхмийети үлкен.

Ғәрезсизликке ерисиуимиз бенен Қарақалпақ халқы өзлигин танып, тарийхый, тамырларынан, уллы ата-бабаларымыз мийрасынан күш алып, ағартыушылық хәм руухый жақтан рауажланған күдиретли халық болып, ХХІ әсирге кәдем қойды. Усындай инсанлардың бири ХІХ әсирдеги тарийхый тулға Ерназар Алакөз хәм оның анасы Кумар аналық болып есапланады. Ол қарақалпақ халқының тарийхында тең тайы жоқ айрықша тулға. Халқымыздың өз алдына мәмлекетшилиги жолында гүресип, аз санлы болыуына қарамастан күдиретин көрсетти. Әлбетте, бунда оған тәрбия берген Кумар аналықтың орны үлкен. Халық аузындағы әпсаналарда Кумар аналықтың батырлығын Хийуа ханы да тән алған. Ханға Ерназардың басын апарғанда Ерназардың анасы да шақыртылады.

Ерназардың басы қоржыннан алынып, ханның алдына қойылған уақытта ханның хүрейи қалмай орнынан ушып турады.

Буны көрип турған ана:

- Бразыман, улым берген ақ сүтима! Журтлардың тирисинен қорықтаған хан сениң өлигиңнен қорқып орнынан турып атыр, - депти.

Хан:

-Ерназарды неге ер жүрек батыр десем, оның анасында бар екен ғой жүреклилик, - деп Ерназардың анасын сыйлықлап үйине қайтарыпты. Даналарымыз айтқанындай «балаға берилген дурыс тәрбиядан пүткіл халықтың турмыс тәризи көринеди».

Усындай анадан тууылған Ерназар Алакөз халқымыз тарийхында өзиниң орнына ийе.

А. БУКЕЙХАН И ИДЕЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

З.Г. Сактаганова

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

В публицистической и общественно-политической деятельности А. Букейхана, крупного общественно-политического деятеля начала XX века, при разработке идеи обретения казахами национальной независимости, на наш взгляд, можно выделить ряд периодов. Первый период можно ограничить следующими хронологическими рамками - с конца 1890-х годов до февраля 1917 года - национальная интеллигенция во главе с А. Букейханом проявляет политическую сдержанность, считая преждевременным начало открытой политической пропаганды, политической борьбы за создание национального государства. Основной их целью в данный период были: формирование национального языка, литературы, культуры, защита земель от колонизации, наконец, защита ислама, в котором они видели серьезную преграду перед политикой насильственной христианизации и русификации казахского населения. В своей речи на съезде земских и городских деятелей в Москве в 1905 году А. Букейхан говорит: "У нас тоже преследуются школы с киргизским языком, нас тоже давит цензура. Ближайшей нуждой киргизов является свобода в употреблении родного языка, особенно необходимая в виду предстоящей выборной агитации, и я присоединяюсь к требованиям тех товарищей, которые просили съезд высказаться за немедленную отмену всех ограничений в правах местных языков" [1].

Во многих статьях, опубликованных в это время, А. Букейхан поднимает наиболее злободневные проблемы, волновавшие казахов: земельный вопрос, переселенческую политику России в казахских степях, положение казахов-кочевников, выборы в Государственную думу и т.п. Статьи, написанные А. Букейханом на казахском и русском языках и опубликованные в периодической печати в это время, содержат размышления, выводы автора как зрелого политического деятеля, соотносящего решение наиболее важных проблем своего народа с реалиями времени. Консолидация "западников" вокруг А. Букейхана, А. Байтурсынова, М. Дулатова и др. с 1913 г. вокруг газеты "Казах" приводит к эволюции западнического либерально-демократического движения до национальной политической партии "Алаш". Неслучайно в этот период А. Букейхан не только стал членом партии кадетов и вошел в состав ЦК. В 1905 году он пытается создать национальный филиал партии кадетов в Казахстане, способствуя распространению либерально-демократических идей в Казахстане.

Второй период в публицистической и общественно-политической деятельности А. Букейхана в эволюции и практической реализации идей национального самоопределения можно связать с 1917 годом, годом возникновения первой национальной политической партии в Казахстане. После свержения монархии казахская национальная интеллигенция

сочла, что демократические преобразования, осуществляемые в России, позволят решить проблемы создания национальной автономии казахов мирным путем, что возможно сотрудничество с либеральными демократическими партиями. Рассчитывая поднять вопрос о создании казахской национальной автономии на Учредительном собрании, А. Букейхан и его сторонники активно поддерживали демократические реформы Временного правительства. Однако по ряду стратегических вопросов А. Букейхан разошелся со своими соратниками по партии кадетов и братьями по масонской ложе. Так появилось открытое письмо А. Букейхана "Почему я вышел из партии кадетов?" [2]. В нем он обозначает 3 позиции, по которым его несогласие с программой кадетов не позволяет ему остаться в рядах этой партии. Из них важнейшим моментом являлось то, что партия кадетов не поддерживала идеи национальной независимости "инородцев". Кадеты отвергали принцип федеративного устройства России, отстаивая лозунг "культурно-национального самоопределения", что не совпадало с чаяниями и желаниями казахского народа и национальной интеллигенции. Временное правительство считало самоуправление в рамках культурно-национального развития основой буржуазной государственности. Лидеры казахской национальной интеллигенции отстаивали идеи национально-территориальной автономии.

В проекте программы партии "Алаш", написанной коллективом авторов из 7 человек (в их числе был и А. Букейхан) в первом разделе указывается, что "Россия должна стать демократической федеративной республикой. Каждое отдельное государство в федеративной республике автономно". Во втором разделе обозначено, что "автономия киргиз (казахов - З.С.) складывается из областей и входит в Российскую Федерацию наравне с другими народностями" [3]. В данный период А. Букейхан предполагал возможность вхождения казахских областей в состав Российской Федерации на правах "национально-территориальной автономии".

Причины такой позиции А. Букейхана и его сторонников достаточно четко изложены в работах современных исследователей. В частности, российский историк Д.А. Аманжолова пишет: «Лидеры «Алаш», как и ряда других национальных движений и политических партий, считали федерацию оптимальной формой правового регулирования взаимоотношений Центра и национально-территориальных образований, успешного совмещения выгод государственного единства и централизованной власти с сбалансированной самостоятельностью членов федерации. Стремление к самостоятельности в форме автономии без выдвижения требований полной независимости отражало реализм позиции «Алаш» и опиралось на объективное положение казахского общества» [4].

Третий период в развитии и реализации идеи национальной независимости в деятельности А. Букейхана совпадает с созданием автономии "Алаш" и деятельностью временного правительства автономии казахских областей - "Народного Совета Алаш-Орда" - с декабря 1917 по

март 1920 года.

События Октябрьской революции 1917 года в России были встречены национальной интеллигенцией крайне негативно. Неслучайно в резолюции, принятой на II Всекиргизском (Всеказахском - 3.С.) съезде в декабре 1917 года (в ее составлении принимал непосредственное участие А. Букейхан) было отмечено, что "в конце октября пало временное правительство, Российская республика лишилась власти, пользующейся доверием народа и моральным авторитетом, что при отсутствии всякой власти в стране возможно возникновение гражданской войны, анархия угрожает опасностью жизни и имуществу населения областей казах-киргизского народа, что единственным выходом из создавшегося трудного положения является организация твердой власти, которую признавало бы все население казах-киргизских областей" [3]. На данном съезде принято решение о создании территориально-национальной автономии казах-киргизских областей, ей было присвоено название "Алаш". И с декабря 1917 по март 1918 года члены временного правительства "Алаш-Орда" во главе с Алиханом Букейханом вели переговоры с председателем Совнаркома В.И. Лениным и Наркомом по делам национальностей И.В. Сталиным о признании автономии "Алаш". Неприятие советским центром предложений "Алаш-Орды" о национально-территориальном автономном устройстве края толкнуло партию "Алаш", правительство "Алаш-Орда" в антибольшевистский союз со сторонниками демократической федерации и защиты Учредительного собрания. Именно в этой коалиции руководство автономии видело возможность выживания народа, защиты его коренных интересов.

В ходе событий 1918-1920 годов лидеры "Алаш" осознали бесперспективность идеи полного суверенитета, прежде всего в силу трезвой оценки военно-политической ситуации. Союз с любой из воевавших с советами сторон (Сибирское правительство, Комуч, Дутов, Колчак и т.д.) на деле удалял их от реализации программных целей. В условиях, когда на первый план в переживавшей острый кризис стране вышли классовые интересы и противоречия, решение национальных задач приобретало иную направленность, отодвигалось на задний план или становилось невозможным. В поисках политических союзников для обеспечения относительного самостоятельного национального пути "Алаш-Орда" потерпела неудачу главным образом по объективным, независящим от нее причинам. Пытаясь предотвратить масштабные карательные акции советской власти по отношению к населению, поддерживавшему идеи партии "Алаш", ее лидеры вынуждены были принять условия, продиктованные правительству "Алаш-Орда" советским военно-политическим руководством. Национальная автономия "Алаш" и ее временное правительство "Народный Совет Алаш-Орда" перестали существовать в марте 1920 года.

На последнем этапе своей жизни и деятельности А. Букейхан, будучи оторванным от казахских степей и находясь в ссылке в Москве с

1922 года, был лишен возможности заниматься общественно-политической и публицистической деятельностью. В течение последних десяти лет с 1927 по 1937 годы А. Букейхан находился в Москве под "домашним арестом". Несмотря на отсутствие всякой возможности не только реализовать основную задачу жизни - защиту национальных интересов казахов, получение национальной независимости народом, даже отстаивать свои позиции, открыто высказать собственное мнение по тем или иным вопросам, многие его письма наполнены горечью по поводу происходящих событий в стране. Политика русификации, активно проводившаяся во всех национальных республиках СССР, вызывает тревогу за будущее национальной культуры, языка, за будущее нации. Прямо высказать свою боль А. Букейхан не может. "Бауырым, Ахмет! - пишет он в письме к А. Байтурсынову в июне 1925 года, - Амре Кашаубаева отправляют в Париж. Певцы других народов, едущие вместе с Амре, будут выступать в национальных костюмах, а наш Амре оделся как русский мещанин. Разве это правильно?..." и далее: "Московские коммунисты кричат, что казахи - националисты. На мой вопрос, что вы такое говорите, они отвечают: "Вы пишете жалобы друг на друга, это написали сами казахи" [5]. В этом отрывке письма Алихана Букейхана обозначено два, кажущихся не столь значительными, фрагмента. Однако за ними стоят очень серьезные проблемы, созревшие как результат проводимой в СССР национальной политики. Опасаясь цензуры, А. Букейхан не может развивать эти мысли далее, он лишь обозначает проблему.

В публицистической и общественно-политической деятельности А. Букейхана по отстаиванию национальных интересов своего народа мы отслеживаем следующую тенденцию: начав работу по претворению в жизнь идей национальной независимости в имперской дореволюционной России с отстаивания национального языка, культуры, пройдя недолгий этап создания суверенного государства в форме национально-территориальной автономии "Алаш", в советское время А. Букейхан вновь возвращается к необходимости отстаивать национальный язык, самобытность, культуру казахского народа уже в условиях тоталитарного режима.

ЛИТЕРАТУРА

1. Речь Алихана Нурмухамедовича Букейхана на последнем съезде 1905 года в Москве "Земских и городских деятелей". //Избранное. Алматы. 1995. с.406.
2. Букейхан А. Мен кадет партиясынан неге шыктым? //Избранное. Алматы. 1995. с.414.
3. Алаш-Орда. Сборник документов (под ред. Н. Мартыненко). Алматы. 1992. с.69.
4. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. М., 1994. с.32.
5. Письма, воспоминания А. Букейхана. //Избранное. Алматы. 1995. с.398.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ БАСЛАҒАН АЗАТЛЫҚ ГҮРЕСИНИҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТТА СӘҮЛЕЛЕНИҮЙ

Ә.Пахратдйнов

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Көркем әдебиат бул тек миллет мәдениатының тарийхы ғана емес, ол жәмийетлик тарийхтың да бир бөлими. Халық бар жерде сол халықтың аты менен аталатуғын әдебияты да бар. Халық өмирлериндеги болған ҳәр қандай тарийхый ўақыялар ол халықтың әдебиятында сәүлеленбей қалыўы мүмкин емес.

Қарақалпақлар Х әсирлерде халықлық дәрежеге жеткен ҳәм өз мәмлекетшилигине ийе болған халық. Бирақ ҳәр қыйлы тарийхый жағдайлардың себебинен олардың мәмлекетшилиги бир нешше сапар қулап, оны тиклеў ушын бир нешше сапар гүреслер болғанлығы тарийхтан белгили. Усындай өз мәмлекетшилигин тиклеў ушын қарақалпақлардың халық азатлық гүреслериниң бири XIX әсирдин ортасында Ерназар алакөз баслаған халық азатлық гүреслери болды. Бул көтерилиске қарақалпақлар аймағында жасаўшы өзбеклер, қазақлар, түркменлер қосылады. Хәтте Урал казаклары да қоллап-қуўатлайды.

Халықтың усындай өмириндеги кризислик дәўирлеринде тарийхый жағдайлар елди, халықты жеңиске баслайтуғын Ерназар Алакөздей батыры, әскерий сәркарданы, халық идеалын жырлайтуғын Бердақтай күшли идеолог шайырларды жәмийет сахнасына шығарды. Бул гүреске сол дәўирлердеги жасаған барлық шайырлары да қатнасты. Бирақ бул тарийхый реаллық көбинесе Бердақ шайырдың «Керек», «Маған керек», «Излер едим», «Халық ушын», «Жақсырақ» ҳәм т.б. да шығармаларында да кең сүүретленеди.

Бул көтерилиске қарақалпақлар Хорезм оазисинде өз алдына ғәрезсиз мәмлекет болып бөлинип шыққанлығын дағазалаўына қарамастан, көтерилис дәўирлеринде көп қарақалпақ бийлери турақсызлық, хәтте сатқынлық көрсетеди. Халық азатлық гүреслериниң қыйын ҳәм шешиўши пайытларында ғәрезсизликти қолға киргизиў ушын елде аўызбиршилик, бирлик керек екенлигин, бул исти ақырына шекем даўам еттириў зәрүрлигин Бердақ шайыр көтерилис жасаўшы халықлардың алдында бир нешше сапар шығып сөйлейди.

Мысалы:

Қуғанбас па адам отау тиккенге,
Қанша мәртлік еситкенге көргенге.
Ата-бабам әрман еткен бул күнге,
Жеттик десек неге тилек болмайды?!

Бул бир куда иси дәулет қус қонған,
Буны көрмек сизге, бизге дус болған.
Ханлықты орнаттық халқым аңсаған,
Енди буннан артық дәуран болмайды!

Ханлық, бийлик бул бир қуғаныш иси,
Шуғыллық, сатқынлық бийхасыл иси,
Қолға жаңа қонған бақыттың қусы,
Ушып кетсе енди қайтып болмайды!

- деген сөзлер менен Бердақ шайыр көтерилисти басқарып турған қарақалпақ бийлериниң алдында бир нешше мәртебе шығып сөйлеген. Бердақ шайыр өз заманында халқы менен бирге өмиринше усындай хасыл идеялар менен жасаған шайыр. Бул гүреслерде Ерназар алакөз миллий қахарман Бердақ шайыр оның жәрдемшиси, турақлы идеологларының бири болып қаады.

Сатқынлар тәрәпинен көтерілис жеңиледи. Көтерілиске қатнасқанларды Хийұа ханы аяұсыз жазалайды. Әсиресе, Ерназар Алакөз хаққында елде жақсы-жаман гәп айтыуға тыйым салынып турғанда Бердақ шайыр халқының миллий қахарманы Ерназар Алакөздиң халық ғәрезсизлиги ушын ислеген ислерин хәмме ўақытларда хәмме халықларға үлги етип жырлайтуғын өлмес, өшпес «Ерназар бий» атлы дәстанын жазды. Бердақтың шайыршылықта да үлкен қахарманлығы да усында болды. Солай етип, бул сарағы қарақалпақлардың ғәрезсизлик ушын болған гүреслери әдебиат тарийхында өз изин қалдырды.

ӘДЕБИЯТЫМЫЗДА ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ ОБРАЗЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

П.Нуржанов

ӨзРИА ҚҚБ Н. Дәуқараев атындағы Тил хәм әдебиат институты

Хәр қандай халық өмиринде сондай тарийхый тулғалар болады, олардың қахарманлық хәрекетлери, адамларды еркинликке, азатлыққа шарлаўшы умтылыслары ҳаққында аңызлар тоқылады, ибратлы әңгимелер пайда болады, олардың тарийх бетлериндеги излери хұжжетлерде де мөхирленип қалады. Усы көзқарастан алып қарағанда, қарақалпақлардың XIX әсирдеги тарийхында Ерназар Алакөзге теңлесетуғын тулғаны табыў қыйын. Ол жөнинде халқымыз оғада көп аңыз, әңгимелер жаратқан. Бул нәрсе «Қарақалпақ халық ертеклери хәм аңызлары» (1961), деген kitapта хәм С.Камаловтың «Қарақалпакии в XVIII-XIX вв.», - деген мийнетинде келтирилген. С.Камаловтың көрсетиўинше, Хийўаның сарай тарийхшылары Мунис хәм Ағахийдин мағлыўматларына салыстырғанда халықтың аңыз-әңгимелеринде келтирилген мағлыўматлар өзиниң ҳақыйқатлыққа жақынлығы, архив хұжжетлери менен сәйкес келиўи жағынан үлкен әҳмийетке ийе (2,199). Сонлықтан болса керек, Ерназар Алакөздин ерлик ислерин кейинги дәўирде жырлаўшы шайырлар, жазыўшылар, драматурглер, изертлеўши илимпазлар, оның көркем образын дөретиўши художник хәм скульпторлар, мүсиншилер Хийўа тарийхшылары Мунис хәм Ағахийдин «Гүлистан-и-давлет», «Фирдавс-ул-иқбал», Баянийдин «Шаджарайи Хорезм-шахи» мийнетлеринен гөре халық аңыз-әңгимелериндеги ер жүрек бабамыз ҳаққындағы мағлыўматларға көбирек жүгингенлигин, оларға әмел қылғанлығын көремиз.

XIX әсир классик әдебиятымызда Ерназар образы Бердақтың «Ерназар бий», Өтештиң «Өтти дүньядан» шығармаларында ең бириншилерден болып жазба әдебияттың нызамлылығына бойсындырылып сүүретленген. Бердақ поэмасында бабамыз образы эпикалық планда жасалып, автор позициясы ашықтан-ашық хан сиясатын әшкаралаў, батырды улығлаў руўхында берилсе, Өтеш шайырда көтерилис басшысының трагедиялық образы жасалған, оның өлими руўлар арасындағы аўызбиршиликтиң жоқлығы хәм сатқынлықтың себебинен болғанлығы ашықтан-ашық айтылған. Еки шайырға да тән берий керек. Өйткени, Хийўа ханлығының еле хұким сүрип турған ўақтында еки шайыр бабамыздың да бундай ашшы ҳақыйқатлықты айтыўы басларын

олимпге тиккен менен барабар еди.

Ерназар Алакөз ҳаққында халық аңыз-әңгемелерин ең бириншилерден болып хатқа түсирген ҳам оларды өсип киятырған жас әуладтың тарийхый саналылығын өсирий ушын утымлы түрде өз оқыұлық ҳам сабақлықларында пайдаланған С.Мәжитовтың көркем әдебият ҳам ағартыұшылық тарауындағы хызмети үлкен. Әсиресе, оның драмалық усылда бабамыздың образын биринши болып «Ерназар Алакөз» трагедиясында жасауы өзиниң әҳмийетин елеге дейин жойытқан жоқ. Ал, М.Дәрибаевтың «Эрман» трагедиясы да 1930-жыллардағы бабамыздың көркем образын жасауға болған умтылыстан тууылғанлығы менен баҳалы. Ал, батыр бабамыз образын прозалық тил менен биринши болып сүүретлеўте умтылған Қ.Ерманов өзиниң «Өткен ўақларда» (1933) китабында ержүрек батырдың ибратлы ислерин сүүретлеп берген.

Ерназар Алакөз образын кең эпикалық ҳам терең реалистлик планда сүүретлеў бойынша миллий әдебиятымызда 1960-80-жылларда үлкен жетискенликлерге ерисилди. Биз белгили жазыўшы К.Султановтың «Әжинияз», Өзбекстан қаҳарманы Т.Қайыпбергеновтың бурынғы Аўқам мәмлекетлик сыйлығына миясар болған «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясының III китабы «Түсиниксизлер», Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты, мархум А.Садықовтың «Бостансыз бүлбүл» романларын, И.Юсупов поэзиялық дөретпелерин, А.Уталиевтиң «Ерназар баба» трагедиясын нәзерде тутып отырмыз. «Әжинияз» романында шайырдың Ерназардың исин қоллап-қуўатлаўшылығы, оның қаҳарманлық ҳәрекетлерин басқаларға үлги тутыуы ҳам т.б. айырым штрихлар сүүретленсе, Т.Қайыпбергенов дөретпеси батыр бабамыздың образын бир пүтин, кең эпикалық ҳам социаллық-психологиялық бағдарларда ашып бериуи менен баҳалы. Ал, А.Садықов романы Ерназар Алакөздиң қаҳарманлық ислериниң Бердақ қосықларында, «Ерназар бий» поэмасында жырланыу тарийхын, шығармаларында батыр бабамыз образының дөрелиу процессин, уллы шайыр менен уллы тарийхый тулға арасындағы руўхый жақынлықты исенимли түрде сүүретлениуи менен дыққатқа ылайық. А.Уталиев трагедиясында азатлықты мақсет етип қойған көтерилистиң руўхландырыушысы ҳам басшысының трагедиясын кескин конфликт, драмалық коллизиялар, өткир диалоглар менен сәўлелендириуи жағынан жәмийетимиздиң дыққатын өзине тартты. Ал, бабамыз образының И.Юсупов қосықларында шебер түрде сәўлелениуи

тарийхый тулға уллылығын поэзия тили менен жеткерийдеги үлкен табысы болды, - десек асыра силтеген болмаймыз.

Буннан руўхланған республикамыздың зиялылары бирлесип, бабамыздың 190 жыллығы алдынан «Ерназар Алакөз қайырқомлық фондын» дүзиуи елимиздің руўхый омиринде үлкен хәм елеули уақыя болды. Усының арқасында, көплеген шайырларымыздың қосықларын жәмлеген «Елим ел болсын деп едим» (Нөкис. Қарақалпақстан. 1994) китапшасы жарық көрди. Онда Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты, мархум К.Рахмановтың «Ерназар Алакөз Хийуа зинданында» поэма-монологынан, белгили шайыр, мархум Ә.Әжиниязовтың «Қазақдәрья» публицистикалық толғау-термесинен үзиндилер, сондай-ақ, белгили шайырлар Т.Сәрсенбаев, Қ.Айымбетов, Х.Дәўлетназаров, Ә.Өтепбергенев, С.Пиржанов, О.Сәтбаев, М.Жуманазарова, Г.Нурлеспесова, М.Таўмуратов хәм т.б. 17 шайырдың қосықлары, әдебиятшы-алым, шайыр Б.Генжемуратовтың «Мәртликти сағыныу» атлы «Алғы сөзи» менен бирге басылып шыққан. Бул топлам соны көрсетеди, ғәрезсизлик шарапаты менен Ерназар Алакөз образының бундай хәр қыйлы, рәңбе-рәң формада, бир-бирине усамаған образының жаратылыуы батыр бабамыздың тулғасының миллий поэзиямыздың, әдебий-эстетикалық ой-дүньямыздың раўажланыуына күшли тәсир етип атырғанлығын, хәр бир қәлем ийесиниң шығармаларында Ерназар образы бирин-бири толықтырып, батыр бабамыздың бир пүтин, тәкирарланбас, өсип киятырған жас әўладты ұтан сүйиўшилик, еркинлик, ер жүрекшилик руўхында тәрбиялаўда үлкен әхмийети бар ибратлы образы жасалып атырғанлығынан дәрек береди.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ ХАҚҚЫНДА АҢЫЗЛАРДЫҢ РУҰХЫЙ ТӘРБИЯЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Ж. Хошаниязов

Н. Дәуқараев атындағы Тил хәм әдебият институты

Халық өз сүйген перзентлерин хеш қашан еслеринен шығармаған, керисинше олар хәққында жаңадан-жаңа аңыз-эпсаналар тоқып әуладтан-әуладқа ең қәдирли мүлик сыпатында мийрасқа қалдырып, олардың ел ушын ислеген теңи-тайы жоқ хызметлерин жүрек төрлеринде сақлап жүрген. Себеби, бундай аңызлар халқымыздың руұхый азығы сыпатында баҳаланып өзлери қыйланғанда да, куўанғанда да усындай ел перзентлерин мақтаныш етип, олардан үлги алыўға, өз орталығындағы олқылықларын, кемшиликлерин түсиниўге пайдаланып отырған. Қарақалпақ халқы арасында тараған Ерназар Алакөз хәққында аңызлар буның такыйық дәлили бола алады. Оның руұхый тәрбиялық мазмуны хәзирги ғәрезсизлик дәуиримиздеги миллий машқалаларды иске асырыўға хызмет етеди.

1. Ерназар Алакөз хәққындағы аңызлардың гейпаралары халқымыздың мифологиялық түсиниклери менен ушласады. Оны көргенде Хийўа ханының орнынан өрре турыўы Ерназардың еки ийниндеги еки арысланның көзлеринен от шашып турыўына байланыслы түсиндирилиўи хәм оның кемеге мингендеги бир өзиниң салмағы ханның он бес куўғыншысының салмағынан асып түсиўи халқымыздың өз қахарманлары хәққындағы мифлик образлар жаратыў дәстүриниң даўамы сыпатында баҳаланады.

2. Ерназар Алакөз халық түсинигинде қайтпас қайсар палўан хәқыйқый ел сүйген қахарман. Ол Қоқан ханының бас палўанына Хийўа ханы тәрөпинен гүресетуғын Адам табалмай атырғанда тутқыннан босатылып Хийўа ханының «он-он бес күн дем ал таярлан» деген өтинишине қарамай сол заматтың өзинде ақ бас палўан менен гүресип елдің абырайын сақлап қалады.

3. Ерназар халық, аңызларында барқулла өз халқының мәпин гөзлеўши қахарман сыпатында тәриплениди. Ол қазыўшыларға жеңиллик алып берийши. Ол көргенсизлик, менменлик сыяқлы адамгершиликке жат әдетлердің душпанына айланып, көпшиликтиң тилегин қанаатландырыўшы, ол хәтте өзиниң жанын ортаға тигип ханды тутқыннан кутқарыўшы, алпыс бийне хәм хан тәрөпинен жәбирленген жерлеслерине жәрдемши сыпатында тәриплениди. Булардың барлығы халқымыздың усындай күшли ақыллы, әдалатлы батырға ийе болыў нийетлеринен туўылып өз ғәрезсизлигине ерисиў тилеклери менен ушласып кетеди.

4. Ерназар Алакөз хеш қандай қыйыншылықларға бас иймей оған қарсы барады хәм хәрқандай тосқынлықларды жеңип шығады. Ол ел

аузындағы эпикалық қахарман дәрежесінде хан оған қандай хәмел берседе қабағын шытпастан орынлап кете береді. Аңызларда сөз етилетуғын Хийұа ханының Ерназарға «шамал хәмелин», «шылым хәмелин» берип кемситилиўшилиқ идеясы пушқа шығады. Ол өзиниң исбилерменлик уқыбы менен бул «хәмеллерди» орынлы пайдаланып ханның исенимине кире алады.

5. Халық өз перзенти Ерназарды қорықпайтуғын ержүрек батыр сыпатында оның жаў-жарақсыз келген ўақтындағы халатында сынап көреді. Ол хан босатып жиберген жараған түйени көшеде жүрген ийттиң сыйрағынан услап алып урып мойын омыртқасын үзип өлтиреді. Соннан ел ауызында «жигитке ийitte куста жарақ» деген яғный есабын тапқан жигитке жаўының үстинен жеңиске ерисиў ушын жарақ таңлап отырыў шәрт емес, ал ақылын ислетиў керек деген түсиник келип шығады.

6. Ерназардың кесилген геллесиде ханның хүрейин ушырып орнынан өрре турғызады. Буны көрип турған Ерназардың анасының- «ырзаман берген ақ сүтима, журтлардың тирисинен қорықпаған хан сениң өлиңнен қорқып орнынан турып атыр» - деген сөзлери тек ғана Кумар аналықтың емес ал пүткил халқымыздың батырға болған ырзашылығы болып табылады.

7. Ерназар Алакөз хаққындағы аңызлар тутасы менен халқымыздың миллий идиологиялық талапларына жуўап береді. Оның ақыллы, батыр, палўан, жанашыр етип сүүретлениўи миллий руўхый дүньямыздың нәтийжелерин тәминлейди. Әсиресе, өз ғарезсизлигимизге ерискеннен кейинги дәўир ишинде оны қәлиплестириў, беккемлеў хәм раўажландырыў ушын руўхый күш сыпатында хызмет ететуғынлығы анық. Әсиресе, жас әўладты өтмиш мәдениятымызға садықлық, инсанпәрўарлық, ўатанпәрўарлық руўхында тәрбиялаўға көп мүмкиншиликлер жаратып береді.

ОБРАЗ ЕРНАЗАРА АЛАКОЗА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

3. Бекбергенова

Институт языка и литературы им. Н.Давкараева ККО АН РУз

Любой народ гордится своими мужественными и храбрыми сыновьями, умными и мудрыми руководителями, талантливыми поэтами и писателями. Ерназар Алакоз - личность подобного масштаба. Его образ присутствует в фольклоре, легендах и преданиях, в классических произведениях, в поэтических, прозаических и драматических произведениях представителей современной каракалпакской литературы.

1. В каждой легенде, представленной в книге «Каракалпакские легенды, предания и мудрые слова» (Нукус, 1992) Ерназар Алакоз - могучий палван, мудрый руководитель. Он не страшится даже хана, потому что его родители были люди умные, сильные, мудрые - Кумараналык и Мыржык батыр.

2. Поэт-классик каракалпакской литературы Бердах в своей исторической поэме «Ерназар бий» возвеличивает образ батыра, который пал смертью храбрых в борьбе за народное дело.

3. В произведении другого поэта-классика Оташа «Ответ бахсы Бердаху» наряду с другими историческими личностями приводится образ и народного батыра Ерназара, образцы его беззаветного служения Отечеству.

4. Начиная с 20-30-х годов XX столетия образ Ерназара Алакоза начал занимать одно из центральных мест и в драматических произведениях. Первыми его образ показали в 1930 году известный просветитель, драматург С.Мажитов в трехактной пьесе «Ерназар Алакоз» и М.Дарибаев в четырехактной пьесе «Мечта» (1939).

5. Народный писатель Т.Каипбергенов, внесший весомый вклад в развитие каракалпакской литературы, в своей трилогии «Дастан о каракалпаках», в частности, в третьей книге «Непонятые» (Нукус, 1979) в широком плане раскрывает образ Ерназара Алакоза.

Разумеется, при создании исторического образа Ерназара в указанных выше легендах и преданиях, исторических поэмах, драмах и романах имеются свои отличительные черты. Ближе к жизни передан образ народного батыра, по нашему мнению, в легендах и преданиях, поэме Бердах «Ерназар бий», романе Т.Каипбергенова «Непонятые».

6. И в настоящее время наши поэты и писатели продолжают работать над созданием образа народного героя Ерназара Алакоза, отдавшего жизнь в борьбе против тирании и жестокости. Это свидетельствует о том, что его дело будет жить в веках и люди будут помнить о нем всегда.

В 1994 году Фонд Ерназара Алакоза Республики Каракалпакстан в издательстве «Каракалпакстан» выпустил книгу «Чтобы страна стала страной» («Елим болсын деп едим»), куда вошли поэтические произведения о народном герое - более двадцати стихов и поэм, четверостиший, пятистиший, шестистиший, терме, толгау, монологи.

Наше литературное наследие дополняет друг друга, в целом отражая дух эпохи, ярко повествуя о подвигах народного батыра.

ЕРНАЗАР АЛАКОЗ В НАРОДНЫХ ЛЕГЕНДАХ И ПРЕДАНИЯХ

К. Палымбетов

*Институт повышения квалификации и переподготовки
педагогических кадров Республики Каракалпакстан*

В книгу «Каракалпакские легенды, предания и мудрые слова», вышедшую в издательстве «Каракалпакстан» в 1992 году, включены более десяти легенд и преданий о Ерназаре Алакозе. Это свидетельствует об уважении народа к своему батыру, о народной памяти, хранящей его светлый образ на протяжении долгих лет. Разумеется, в основе любой легенды или предания в известной степени лежат исторические реалии.

Широко распространены среди народа легенды и предания о народном восстании против жестокости Хивинских ханов в XIX веке, в частности, в 1827 году под предводительством Айдос бия, в 1855-56 годы - Ерназара Алакоза. В них, наряду с историческими фактами, мастерски использовались и сказочные сюжеты.

В легенде «Палван Ерназар» с любовью описывается недюжинная сила Ерназара, которому не было равных в единоборствах. Целых семь лет пришлось быть ему заточенным в зиндане. По просьбе Турымбия его вызывают оттуда и он вступает в схватку с известным палваном из Коканда, одерживая над ним верх. Вместо главного приза он просит освободить каракалпакских биев, провинившихся перед ханом. Ерназар был мужественным человеком, искренне любил свой народ. Во многих народных легендах он изображается именно таким: интересы других людей он всегда ставит выше собственных.

В легенде «О том, как Ерназар помог казушы» говорится о том, как батыр отправляется в Хиву, чтобы облегчить тяжкий труд людей, занятых на строительстве канала. Ханские приспешники отравляют его, тогда простые люди приходят к нему на помощь, излечивают его.

В легенде «Народная благодарность» рассказывается о том, как Ерназар вступает в единоборство с ворами, освобождает людей от воровского отребья.

Широко распространены среди народа легенды о матери Ерназара - Кумар-аналык - «Мать», «Я довольна тобой, сын мой!» В сюжете последней легенды говорится о том, как Ерназар Алакоз падает, сраженный пулей. Три дня он лежит на поле брани. Удостоверившись в том, что он мертв, ханские воины отрубают его голову и привозят в Хиву. Когда к хану подносят голову батыра, тот испуганно вздрагивает. Тогда Кумар говорит: «Я довольна тобой, сын мой! Ты оправдал материнское молоко. Хан, который не боится живых, испугался тебя, мертвого!»

«И мать его - храбрая женщина», - произнес тогда хан и с почестями проводил на родную землю. И это исторический факт, переданный живым образным языком.

Все легенды и предания, включенные в данный сборник, повествуют о Ерназаре Алакозе, как о народном батыре, который посвятил свою жизнь борьбе за свободу и независимость своей Родины. В каждой легенде - вся правда о нем.

"ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХДАҒЫ РОЛИ" РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ИЛИМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ ҚАТНАСЫҰШЫЛАРЫНЫҢ МҮРӘЖӘТНАМАСЫ

Республикалық илимий конференция қарақалпақ халқының ардақты перзенти, халық қахарманы Ерназар Алакөздің туылғанына 200 жыл толығу мерекесіне арналған.

Ержүрек хаял Қумар аналықтан туған Ерназар жаслайынан күшлі хәм батыр жигит болып өседі. Арқасы жерге тиймеген палұанлар қатарында оның аты хәттеки Хийұа ханларына да белгилі болып, хан шөлкемлестирген гүреслерде жеңіп шығады.

Жаслайынан анасынан еркінлік нәпесі ушын, теңлік хәм әдиллік ушын гүрес руұхында тәрбия көрген. Сонлықтан да ол 1855-1856-жыллары Хийұа ханының деспотизмине қарсы көтеріліске басшылық етеді. Көтеріліске қарақалпақ халқы, өзбеклер, қазақлар, түркменлер менен бирге қатнасады. Көтерілістің келип шығығу себебі ХІХ әсирдің ортасында ханлықта сиясий аұхалдың өткір кескінлесіуі еді.

Көтеріліс қатнасыушылары өзлеріне қазақтың төреси Зарлықты хан етип көтереді. Көтеріліске басынан ақырына шекем Ерназар Алакөздің жанында турып Ерназар палұан, Алыұшы батыр, Қутлымурат батыр хәм басқалар қатнасқан.

Көтерілістің ақыбетінде өз алдына мәмлекет дүзиліп, бир жылға шамалас өмір сүреді.

Халық Ерназар Алакөзді батырым деп ядында сақлап киятыр! Оның әдиллиги, батырлығы туұралы халық аұзында аңызлар сақланған. Президентимиз И.Каримов айтқанындай, Ерназар Алакөз әдиллік хәм теңлік, азатлық хәм еркінлік ушын гүрескен халық қахарманы.

Оның образы – руұхландырыушы күш.

Ерназар Алакөз бабамыздың Қарақалпақстан халқы тарийхында тутқан айырықша орнын есапқа ала отырып, конференцияда исленген баянатларды додалап, конференция қатнасыушылары жуұмақ етеді хәм қарар қабыл етеді:

- Ғалаба хабар қуралларында, билимлендириу хәм мәдений-ағартыу орынларында Ерназар Алакөздің тарийхымызда тутқан орны кең түрде пропагандалансын;

- Қарақалпақстан тарийхында орны гиреулі тарийхый тулғалардың хызметі илимий нәзерден изертлениу жолға қойылыуы, оларды басылым бетлерінде жарыққа шығарыу зәрүрлиги атап өтилсин;

- Келешек эуладты Ұятанға сүйіспеншилик, патриотлық руўхында тәрбиялаўдағы әҳмийетин есапқа алып, Ерназар Алакөз бабамыздың атын еле де мәңгилестириў мақсетинде Республика ҳүкиметинен Нөкис қаласында (Ерназар Алакөз көшеси басындағы кесиспелердин биринде, яки орайлық парклердин биринде) естелик орнатыўды усыныс етилсин;

- Конференция материаллары баспадан шығарылсын;

- Республикалық спорт колледжине Ерназар Алакөз атын қойыў усыныс етилсин;

- Ерназар Алакөз ҳүрметине гүрес жарысы шөлкемлестирилсин.

**РЕЗОЛЮЦИЯ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«МЕСТО И РОЛЬ НАРОДНОГО ГЕРОЯ ЕРНАЗАРА АЛАКОЗА
В ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКСТАНА»,
ПОСВЯЩЕННАЯ 200-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
ЕРНАЗАРА АЛАКОЗА**

Ерназар Алакоз был известен в народе как сильная и волевая личность, матерью которого была Кумар-аналык. Как непобежденный палван, имя Ерназара было знакомо и ханскому двору. Он неоднократно выходил победителем соревнований, организованных ханами Хивы.

Он с детства воспитывался в духе борца за свободу и равенство своего народа, и вся его жизнь была посвящена борьбе за справедливость. Именно чувства национальной гордости и свободы вызвали необходимость борьбы против деспотизма хивинского хана, которое вылилось в восстание 1855-1856 годов, во главе которого стоял Ерназар Алакоз. В восстании наравне с каракалпаками участвовали узбеки, казахи, туркмены. Причина восстания – сложная политическая ситуация в Хивинском ханстве середины XIX века.

Восставшие объявили свою независимость от Хивы и провозгласили своим ханом представителя казахского рода торе Зарлыка. На протяжении всего восстания рядом с Ерназаром Алакозом стояли Ерназар палван, Алушы батыр, Кутлымурат батыр и др. Было объявлено об образовании своего государства, которое просуществовало 8 месяцев.

Народ свято чтит память о своем народном герое Ерназаре Алакозе. Его человеческие качества, такие, как справедливость и героизм, навсегда сохранились в устном народном творчестве. Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов назвал Ерназара Алакоза народным героем, боровшимся за справедливость и равенство, свободу и независимость.

Его образ – вдохновляющая сила.

Признавая важную роль Ерназара Алакоза в истории Каракалпакстана, обсудив выступления и научные доклады, всемерно признавая выдающуюся роль Ерназара Алакоза в истории национальной государственности, конференция **постановляет:**

- учитывая историческую значимость личности Ерназара Алакоза, широко и всесторонне пропагандировать его роль и место в истории народов Каракалпакстана в средствах массовой информации, а также в образовательных и культурных учреждениях республики;

- признать необходимым широкомасштабное научное исследование места и роли личностей в истории Каракалпакстана, создание сборника исторических источников, а также капитального научного труда об их жизни и деятельности;

- признавая значимость вопросов воспитания подрастающего поколения в духе любви к Родине и патриотизма, с целью увековечения па-

мяти Ерназара Алакоза ходатайствовать перед правительством республики об установлении памятника в г. Нукусе (на перекрестке улицы Ерназара Алакоза и прилегающих улиц, или в одном из центральных парков);

- Министерству по делам культуры и спорта организовать ежегодный республиканский турнир по курашу в честь Ерназара Алакоза;
- присвоить имя Ерназара Алакоза спортивному колледжу олимпийских резервов в г. Нукусе;
- подготовить и ввести в учебный процесс специальный курс о роли личности в истории в высших, среднеспециальных и общеобразовательных учебных заведениях республики;
- подготовить и издать материалы конференции.

МАЗМУНЫ

Кирис сөз.....	3
✓ Камалов С. - Ерназар Алакөздің қарақалпақ тарийхында тутқан орны	4
Базарбаев Ж. - Арыслан туўған Ерназар бий (Бердақ)	15
✓ Ҳамидов Ҳ. - Ерназар Алакөз жазба дәреклерде ҳәм халық аңызларында	22
Тлеумуратов М., Бердиев Ж., Палванов М. - Қарақалпақ мәмлекетшилиги тарийхынан	28
Наимов Қ. - Қарақалпақ халқының миллий мәмлекетшилигин қайта тиклеуде Ерназар Алакөздің үлеси	31
Сатаев А. - Ел намысын көтерген нар.....	36
Қанаатов Т. - Ерназар Алакөз ҳәм оның қошадалары	39
Ахмет Омар улы - Ерназар Алакөз ҳәм оның Түркистандағы урпақлары	42
✓ Хожаниязов Ғ. - Қарақалпақстанның XVII-XIX әсирлердеги этно-археологиялық естеликлериниң типологиясы	45
Кудияров А. - Қумар аналық ҳәм Ерназар Алакөз.....	51
Сактаганова З.Ғ. - А. Букейхан и идея национальной независимости	53
Пахратдинов А. - Ерназар Алакөз баслаған азатлық гүресиниң көркем әдебиятта сәулеленіуи.....	57
Нуржанов П. - Әдебиятымызда Ерназар Алакөз образының эволюциясы	59
Хошаниязов Ж. - Ерназар Алакөз хаққында аңызлардың руўхый-тәрбиялық әҳмийети	62
Бекбергенова З. - Образ Ерназара Алакоза в художественной литературе	64
Палымбетов К. - Ерназар Алакоз в народных легендах и преданиях.....	66
„Ерназар Алакөздің Қарақалпақстан тарийхындағы роли“ Республика илимий конференция қатнасыўшыларының мүрәжатнамасы	68
Резолюция Республиканской конференции „Место и роль народного героя Ерназар Алакоза в истории Каракалпакстана“, посвященная 200-летию со дня рождения	70